

ΑΝΤΙ ΠΡΟΛΟΓΟΥ

**Οι προκλήσεις της έρευνας στο περιβάλλον
της νομικής ανομοιομορφίας του μεταβυζαντινού κόσμου
Σκέψεις με αφορμή την έκδοση του *Vaticanus Graecus 2639***

Η κατάλυση της βυζαντινής νομιμότητας και η ανά περιοχές υποκατάστασή της από δικαϊκά συστήματα πλειόνων και εναλλασσόμενων κατακτητών επέφερε, όπως ήταν αναμενόμενο, την επιβολή του συστήματος δημοσίου δικαίου του εκάστοτε επικυρίαρχου¹. Τα συστήματα αυτά προσαρμόσθηκαν στις ιδιαιτερότητες της κάθε περιφέρειας με κύριο γνώμονα τις εκάστοτε κρατούσες πολιτικές και οικονομικές σκοπιμότητες και μετά από συνεκτίμηση των τοπικών αναγκών και συνθηκών, ενίοτε δε, και την πρόσφορη αξιοποίηση πρακτικών που αποτελούσαν κατάλοιπα του βυζαντινού παρελθόντος². Οι εξελίξεις αυτές, πολύ ση-

1. Βλ. ενδεικτικά D. Jacoby, *La féodalité en Grèce médiévale. Les "Assises de Romanie" sources, application et diffusion*, Paris-Hage 1971, 34· P. Topping, «Feudal Institutions as revealed in the Assizes of Romania the Law Code of Frankish Greece», στον τόμο *Studies on Latin Greece A. D. 1205-1715, [Variorum Reprints]*, London 1977, κυρίως 175-177· H. İnalcık, «The Ottoman Empire and Its Effects upon the Reaya», στον τόμο *The Ottoman Empire. Conquest, Organization and Economy, [Variorum Reprints]*, London 1978, no XIII, 339 επ· Σπ. Ασδραχάς, *Μηχανισμοί της αγροτικής οικονομίας στην Τουρκοκρατία (ΙΕ'-ΙΣΤ')*, Αθήνα 1978, *passim*· Χρ. Γάσπαρης, *Η γη και οι αγρότες στη μεσαιωνική Κρήτη (13ος-14ος αι.)*, Αθήνα 1997, 183 επ.

2. Για τον λόγο αυτό παρατηρείται η διατήρηση αρκετών στοιχείων διοικητικής και φορολογικής οργάνωσης με πιθανές βυζαντινές καταβολές σε ορισμένες αγροτικές κυρίως περιφέρειες, όπως στη λατινοκρατούμενη Πελοπόννησο του 14ου αι. ή στη βενετική Κρήτη του 13ου-15ου αι. (F. Dölger, *Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung*, Leipzig 1927, 95· P. Topping, «Le régime agraire dans le Péloponnèse Latin au XIVe siècle», στον τόμο *Studies on Latin Greece A. D. 1205-1715, [Variorum Reprints]*, London 1977, 258 επ· Chryssa Maltézou, «Byzantine "consuetudines" in Venetian Crete», *Dumbarton Oaks Papers* 49 (1995 [Symposium on Byzantium and the Italians, 13th-15th centuries], 277-278). Ανάλογο φαινόμενο αποτελεί στις οθωμανοκρατούμενες περιοχές η διατήρηση ορισμένων παραμέτρων του βυζαντινού φορολογικού συστήματος επί των αγροτικών

μαντικές για τη διαμόρφωση, κατά περιοχές, μίας νέας κοινωνικής και οικονομικής διαστρωμάτωσης,³ βαίνουν παράλληλα με τις αλλαγές που επήλθαν ως προς τη ρύθμιση των σχέσεων ιδιωτικού δικαίου των γηγενών πληθυσμών. Οι τελευταίες αυτές διεργασίες δεν παύουν να ελκύουν κατά προτεραιότητα το ενδιαφέρον των ιστορικών του δικαίου λόγω της πολλαπλότητας των νομικών αντιλήψεων και των μηχανισμών απονομής του δικαίου που συρρέουν υπό καθεστώς ξενικής κυριαρχίας αλλά και της ανάγκης διερεύνησης του δικαιοῦ υπόβαθρου των δεσμών που επιμένουν να διατηρούνται, έστω και σιωπηρώς, σε ισχύ για μακρύ χρονικό διάστημα.

Η πολυμορφία της μεταβυζαντινής, ως περιόδου της ιστορικής εξέλιξης του ελληνικού δικαίου με ιδιαίτερα έντονα και αυτοτελή χαρακτηριστικά⁴, αναδεικνύεται καταρχήν μέσα από την εμφάνιση ιδιόμορφων δικαιοπολιτικών καθεστώτων. Αυτά αναπτύχθηκαν κυρίως στις περιοχές της φραγκικής (1192-1489) και ακολούθως βενετικής (1489-1571) Κύπρου⁵, του φραγκικού

γαιών καθώς και η πρακτική της ανανέωσης των προνομιακών σουλτανικών βερατίων κατ' αναλογία με την ανανέωση των χρυσοβούλλων των βυζαντινών αυτοκρατόρων σε κάθε επερχόμενη μεταβολή στον αυτοκρατορικό θρόνο (H. İnalcık, «The Problem of the Relationship between Byzantine and Ottoman Taxation», στον τόμο *The Ottoman Empire. Conquest, Organization and Economy*, [Variorum Reprints], London 1978, No II, 238-242· Του Ιδίου, «Ottoman Methods of Conquest», ό.π., no I, 113· Του Ιδίου, «Suleiman the lawgiver and Ottoman Law», ό.π., no VII, 128, 130· Μ. Τουρτόγλου, *Τό φονικόν καί ή άποξημίωσις του παθόντος. Βυζάντιον-Τουρκοκρατία-Μετεπαναστατικοί χρόνοι μέχρι και του Καποδιστρίου*, Αθήναι 1960, 85-87· Του Ιδίου, «Φορολογικές διενέξεις “Φράγκων” καί “Ρωμαίων” στή Νάξο κατά την τουρκοκρατία», *Μελετήματα Ιστορίας του Έλληνικού Δικαίου*, τ. 2, Αθήνα 1993, 232· Του Ιδίου, «Περί της συλλογικής ευθύνης σέ βυζαντινά καί μεταβυζαντινά νομικά ιδίως κείμενα», *Μελετήματα Ιστορίας του Έλληνικού Δικαίου*, τ. 5, Αθήνα 2008, 14 επ.

3. Η διαστρωμάτωση αυτή συναρτάται, κατά περίπτωση, με ποικίλους και συχνά ετερόκλητους παράγοντες όπως λ.χ. τον βαθμό εξάρτησης, συνδιαλλαγής ή αντίδρασης του ντόπιου πληθυσμού προς τον εκάστοτε επικυρίαρχο, τις αντιστάσεις και τον τρόπο ενσωμάτωσης της παλαιάς βυζαντινής αριστοκρατίας στις νέες ιεραρχικές δομές, την αριθμητική και στρατιωτική παρουσία του κατακτητή, τα μέσα και τον βαθμό εδραίωσης της κυριαρχίας του, τις δρασκευτικές και οικονομικές αντιλήψεις κ.λπ.

4. Βλ. σχετικά Δ. Παππούλιας, *Τό Έλληνικόν Αστικόν Δίκαιον έν τη ιστορικη αυτού εξέλιξει*, Αθήναι 1912, 8· Του Ιδίου, *Περί της άποστολής των Έλλήνων νομικών έν τη έρευνη της ιστορίας του ελληνικού δικαίου*, Αθήναι 1928, 24 επ.

5. Για τη φραγκική Κύπρο βλ. ενδεικτικά J. Richard, «La situation juridique de Famagouste dans le royaume des Lusignans», *Πρακτικά του Α΄ Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου*, τ. Β΄, Λευκωσία 1972, 221-229· Του Ιδίου, «Le droit et les institutions franques dans le royaume de Chypre», *Πρακτικά 15^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου Βυζαντινών Σπουδών*, Αθήνα 1976, 1-20· Μ. Euthimiou, *Greeks and Latins in Thirteenth – Century Cyprus: a Study of Churchmen and Crusaders*, Miami University, Oxford, Ohio 1974· Ν. Svoronos, «Questions sur la situation économique, sociale et juridique des Grecs Chypriotes pendant

Δουκάτου των Αθηνών (1204-1456)⁶, του Πριγκηπάτου της Αχαΐας ή του Μορέως (1205-1452)⁷, της βενετοκρατούμενης Κρήτης (1211-1669)⁸, του

la domination franque», *Πρακτικά 15^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου Βυζαντινών Σπουδών*, Αθήνα 1976, 1-18· Π. Ζέπος, «Τό δίκαιον τῆς Κύπρου ἐπὶ Φραγκοκρατίας», *Ἐπετηρίς Ἀρχείου Ἑρεύνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου* (=ΕΑΙΕΔ (ἀπὸ το 1964 καὶ μετὰ ΕΚΕΙΕΔ) 23 (1976) [1978], 123-141· A. Beihammer, «Byzantine Chancery Traditions in Frankish Cyprus: The case of the Vatican MS Palatinus Graecus 367», στον τόμο *Identités croisées en un milieu méditerranéen. Le cas de Chypre (Antiquité – Moyen Âge)*, Rouen - Havre 2006, 301-315· M. Nader, *Burgesses and Burgesses Law in the Latin Kingdoms of Jerusalem and Cyprus (1099-1325)*, England 2006. Για τη βενετοκρατούμενη Κύπρο βλ. ενδεικτικά Γ. Πλουμίδης, *Κανονισμοί της νήσου Κύπρου (1507-1522)*, Ιωάννινα 1987· Αικατερίνη Αριστείδου, «Οι Ασσιζες στην Κύπρο κατά τη διάρκεια της βενετοκρατίας», *Ἐπετηρίς Κέντρου Ἐπιστημονικῶν Ἑρευνῶν* 27 (2001), 95-101· Της Ἰδίας, «Ἡ βενετοκρατία στην Κύπρο (1474-1570)», στον τόμο *Κύπρος Πετράδι στο Στέμμα της Βενετίας*, Λευκωσία 2003, 33-48. Για την εφαρμογή των ελληνικών εκδοχῶν των Ασσιζῶν του βασιλείου των Ιεροσολύμων που ἴσχυσαν στην Κύπρο ἐπὶ τρεῖς περίπου αἰῶνες (1191-1571) βλ. την εκτεταμένη εισαγωγή στην αγγλική τους μετάφραση ἀπὸ τον N. Coureas (ed.), *The Assizes of the Lusignan Kingdom of Cyprus*, Nicosia 2002.

6. Βλ. ενδεικτικά K. Setton, *Catalan Domination of Athens, 1311-1388*, London 1975· Elizabeth Zachariadou, «The Catalans of Athens and the beginning of the Turkish expansion in the Aegean area», *Πρακτικά του ΙΕ' Διεθνούς Συνεδρίου Βυζαντινών Σπουδών*, τ. 4, Αθήνα 1980, 402-419· A. Kiesewetter, «Recherche costituzionali e documenti per la signoria ed il ducato di Atene sotto i de La Roche e Gualtieri V di Brienne (1204-1311)», στον τόμο *Bisanzio, Venezia e il mondo franco-greco (XIII-XV secolo)*, Venezia 2002, 289-347· W. Haberstumpf, «Dinasti Italiani in Levante. Gli Acciaiuoli duchi di Atene: Regesti (secoli XIV-XV)», *Θησαυρίσματα* 35 (2005), 19-93.

7. Βλ. ενδεικτικά J. A. Buchon, *Nouvelles recherches historiques sur la principauté française de Morée et ses hautes baronnies*, I-II, Paris 1845· E. Gerland, *Neue Quellen zur Geschichte des lateinischen Erzbistums Patras*, Leipzig 1903· J. Longnon (ed.) *Chronique de Morée*, Paris 1911· Του Ἰδίου, *L'Empire latin de Constantinople et la Principauté de Morée*, Paris 1949· G. Recoura (ed.), *Les Assises de Romanie*, Paris 1930· D. Jacoby, «Les "Assises de Romanie" et le droit vénitien dans les colonies vénitiennes», *Venezia e il Levante fino al secolo XV, Atti del I Convegno internazionale di storia della civiltà veneziana*, Firenze 1973, 347-360· Του Ἰδίου, *La féodalité en Grèce médiévale. Les "Assises de Romanie" sources, application et diffusion*, Paris-Hage 1971, passim· Του Ἰδίου, «Western Conquerors and Byzantines in the Peloponnesus after the Fourth Crusade», *The American Historical Review*, 18 (1973), 873-874, 903-906· Cozzi, «La Repubblica di Venezia in Morea: un diritto per il nuovo Regno (1687-1715)», στον τόμο *L'età dei lumi. Studi storici sul settecento europeo in onore di Franco Venturi*, Napoli 1985, 739-789· C. Povolo, «L'Amministrazione della giustizia penale in una terra di conquista: Peloponneso 1689-1715», στον τόμο *Diritto commune, diritto commerciale, diritto veneziano*, Venezia 1985, 163-181· P. Topping, «The Formation of the Assizes of Romania», *Byzantion* 17 (1944-1945), 29-314· Του Ἰδίου, *Feodal institutions as Revealed in the Assizes of Romania*, ό.π., 1-192.

8. Βλ. ενδεικτικά Δ. Μανίν, *Περὶ τῆς ἀστικῆς, ἐμπορικῆς καὶ ποινικῆς τῶν Ἑνετῶν νομοθεσίας* (μετ. Μ. Σ. Ἰδρωμένος), Κέρκυρα 1889 (ἀνατ. Αθήνα 2002)· Σ. Θεοτόκης, «Τα καπιτουλάρια της βενετοκρατούμενης Κρήτης», *Ἐπετηρίς Ἑταιρείας Κρητικῶν Σπουδῶν* 4 (1940), 114-175· Elizabeth Santschi, «Procès criminels en Crète vénitienne (1354-1389)», *Θη-*

Δουκάτου του Αιγαίου (1212/14-1566)⁹, των βενετοκρατούμενων Επτανήσων (κυρίως από τα μέσα του 14ου έως τέλη του 18ου αι.)¹⁰, της Ρόδου

σαυρίσματα 7 (1970), 82-96· Της Ιδίας, «Aspects de la justice en Crète vénitienne d'après les «memoriali» du XIV siècle», *Κρητικά Χρονικά* 24 (1972), τ. II, 294-324· Της Ιδίας, *La notion de "feudum" en Crète vénitienne (XIII-XVe siècles)*, Montreux 1976· Χρ. Γάσπαρης, «Συναλλαγές με αντικείμενο κατοικίες στην περιοχή του Χάνδακα τον 14^ο και 15^ο αιώνα», *Θησαυρίσματα* 19 (1982), 102-130· Του Ιδίου, «Τα αστικά φέουδα (Burgessie), Η ακίνητη ιδιοκτησία των φεουδαρχών στον Χάνδακα» [*Πεπραγμένα του Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. B1], Ηράκλειο 2000, 137-150· Σ. Παπαμανουσάκης, «Διάγραμμα Ιστορίας του Κρητικού Δικαίου», *Τάλως* 1 (1989), 83-289· U. Tucci, «Il prestito ad presam nell' economia di Creta medievale», *Θησαυρίσματα* 31 (2001), 29-42· Λ. Σκουζάκης, *Ο δεσμός της πώλησης στο δίκαιο της βενετοκρατούμενης Κρήτης, Με βάση δημοσιευμένα ελληνικά νοταριακά έγγραφα (1495-1650)*, Χανιά 2003· Ι. Χατζάκης, «Η πατρική εξουσία στο δικαιοτικό περιβάλλον της βενετοκρατούμενης Κρήτης. Νομική διάσταση και εξελικτική πορεία ενός δεσμού», *ΕΚΕΙΕΔ* 39 (2005), 143-209.

9. Βλ. ενδεικτικά K. Setton, «The Latins in Greece and the Aegean from the Fourth Crusade to the End of the Middle Ages», *The Cambridge Medieval History*, τ. 4, Cambridge 1966, 388-430· D. Jacoby, «Les "Assises de Romanie" et le droit vénitien dans les colonies vénitiennes», στον τόμο *Venezia e il Levante fino al secolo XV, Atti del I Convegno internazionale di storia della civiltà veneziana*, Firenze 1973, 347-360· J. Loenertz, *Les Ghisi, dynastes vénitiens dans l' Archipel, 1207-1390*, Florence 1975· B. Slot, *Archipelagus turbatus. Les Cyclades entre colonisation latine et occupation ottomane c. 1500-1718*, τ. I-II, Leiden - Constantinople 1982· A. Luttrell, «The Latins and Life on the Smaller Aegean Islands, 1204-1453», στον τόμο *Latins and Greeks in the Eastern Mediterranean after 1204*, London 1989, 146-157· Μ. Φώσκολος, «Η Τήνος από τη Γκιζοκρατία στη βενετοκρατία (1390-1411)», *Τηνιακά Ανάλεκτα* 4 (2000), 137-171· G. Saint-Guillain, «Amorgos au XIVe siècle. Une seigneurie insulaire entre Cyclades féodales et Crète vénitienne», *Byzantinische Zeitschrift* 94 (2001), 62-189.

10. Με ουσιαστικές ωστόσο διαφοροποιήσεις όσον αφορά στο νομικό καθεστώς που διαμορφώθηκε στην Κέρκυρα και στα άλλα Ιόνια νησιά (Κέρκυρα κυρίως 1386-1797, Ζάκυνθος 1484/5-1797, Κεφαλονιά 1500-1797, Λευκάδα 1716-1797). Βλ. ενδεικτικά G. Rojaco, *Le Leggi municipali delle Isole Ionie dal'anno 1386 fino alla caduta della Repubblica Veneta*, τ. Α' - Β', Corfu 1846-1848· Ε. Λούντζης, *Περί της πολιτικής καταστάσεως της Έπτανήσου επί Ένετων*, Άθηναι 1856· Σπ. Ασδραχάς, «Φεουδαλική πρόσδοδος και γαιοπρόσοδος στην Κέρκυρα την εποχή της βενετικής κυριαρχίας», *Τα Ιστορικά* 2/4 (1985), 371-386· S. Flogaitis, *Système Vénitien de successions ab intestat et structures familiales dans les îles ioniennes*, Genève 1981· Σπ. Τρωιάνος, «Σκέψεις για τα ποινικά αποδεικτικά μέσα στην Κεφαλονιά του 17ου αιώνα: μια έκδοση του προνοητή G. Trivisan (3.10.1613)», [*Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου (Αργοστόλι - Ληξούρι, 17-21 Μαΐου 1986)*], Εταιρεία Κεφαλληνιακών Ιστορικών Μελετών 1991, 303-310· Μ. Τουρτόγλου, «Περί της εκλογής δικαστικών και διοικητικών αρχών εις την νήσον Κέρκυραν. Βενετοκρατία-Δημοκρατικοί Γάλλοι (1797-1799)», *Μελετήματα Ιστορίας Έλληνικού Δικαίου*, Άθήνα 1993, τ. 2, 201-215· Του Ιδίου, «Η αίρετοκρισία στα νησιά του Αιγαίου και του Ιονίου Πελάγους (17^{ος}-19^{ος} αι.). Έπιβιώσεις του δικαίου των βυζαντινών», *Μελετήματα Ιστορίας Έλληνικού Δικαίου*, τ. 3, Άθήνα 2000, 241-250· Σ. Πλουμίδης, *Γυναίκες και γάμος στην Κέρκυρα (1600-1864)*, Κέρκυρα 2008.

των Ιωαννιτών Ιπποτών (1346/7-1522)¹¹, της γενοβέζικης Χίου (1346-1566)¹². Σε όλες αυτές τις περιοχές η μεταφορά νομικών κανόνων προερχομένων από εξωγενή δικαιοσύνη συστήματα θα τροποποιήσει ή ανατροφοδοτήσει, σε τοπικό επίπεδο, τους βυζαντινούς νομικούς δεσμούς του εμπραγμάτου και ενοχικού δικαίου με ποικίλα στοιχεία προερχόμενα είτε από το φεουδαλικό¹³ είτε από το βενετικό δίκαιο¹⁴. Αντίστοιχο φαινόμενο παρατηρείται και στις οθωμανοκρατούμενες πε-

11. Βλ. ενδεικτικά A. Luttrell, «The Knights Hospitallers of Rhodes and their Achievements in the Fourteenth Century», *Revue de l'Ordre Souverain Militaire de Malte* 16 (1958), 136-143· Του Ιδίου, «Feudal Tenure and Latin Colonization at Rhodes: 1306-1415», *English Historical Review* 85 (1970), 755-775· Του Ιδίου, «The Greeks of Rhodes under Hospitaller Rule: 1306-1421», *Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici* 29 (1992), 193-223· Ζ. Τσιρπανλής, «Νέα στοιχεία σχετικά με τη θέση των ελλήνων ορθοδόξων της Ρόδου από ανέκδοτα ιπποτικά έγγραφα (1451-1453)», στον τόμο *Μελέτες για την ιστορία της Ρόδου στα χρόνια των ιπποτών*, Θεσσαλονίκη 1970, 9-53.

12. Βλ. ενδεικτικά Φ. Αργέντης, *Ιστορία του Χιακού Οίκου Αργέντη*, Αθήνα 1922· Του Ιδίου, *Τὸ δίκαιον ἐν γενοατοκρατούμενῃ Χίῳ καὶ ἡ ἀπονομή τῆς δικαιοσύνης 1346-1566*, Αθήνα χ.χ.]· P. Argenti, *Libro d'oro de la noblesse de Chio*, τ. I-II, London 1955· Του Ιδίου, *The occupation of Chios by the Genoese and their Administration of the island 1346-1566*, Cambridge 1958· Του Ιδίου, «The Mahona of the Giustiniani. Genoese Colonialism and the Genoese relationship with Chios», *Byzantinische Forschungen* 6 (1979), 1-35· M. Balard, «Les Grecs de Chio sous la domination génoise au XIV siècle», *Byzantinische Forschungen* 5 (1977), 5-15· E. Basso (ed.), *Γενοβέζοι συμβολαιογράφοι στις υπερπόντιες χώρες. Έγγραφα συνταχθέντα στη Χίο από τον Giuliano de Canella (2 Νοεμβρίου 1380-31 Μαρτίου 1381)*, Αθήνα 1993.

13. Για την εφαρμογή των *Ασσιζών της Ρωμανίας*, του φεουδαλικού κώδικα του φραγκοκρατούμενου Πριγκηπάτου του Μορέως (πιθανόν μεταξύ 1333-1346) στο Δουκάτο της Νάξου έως τον 15ο αι., όσον αφορά κυρίως στα φέουδα και στις προκύπτουσες εμπράγματα σχέσεις μεταξύ των κατακτητών και των γηγενών πληθυσμών, βλ. ενδεικτικά Ί. Βισβίτης, «Αί βολαί της νήσου Κέας», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών (=ΕΕΒΣ)* 19 (1949), 37 επ· Του Ιδίου, «Ναξιακά νοταριακά έγγραφα τῶν τελευταίων χρόνων τοῦ δουκάτου τοῦ Αἰγαίου (1538-1577)», *ΕΑΙΕΔ* 4 (1951), 117, 127 επ· Jacoby, *La féodalité en Grèce médiévale*, ό.π., 33· Slot, *Archipelagus turbatus*, ό.π., I, 49· Τουρτόγλου, Φορολογικές διενέξεις “Φράγκων” καὶ “Ρωμαίων”, ό.π., 225 επ· πρβλ. και Topping, *The formation of the Assises of Romania*, ό.π., 304 επ. Για τη διατήρηση ωστόσο στοιχείων του βυζαντινού παρελθόντος στη φραγκοκρατούμενη Πελοπόννησο, όσον αφορά στις μεταξύ Ελλήνων σχέσεις και σε συγκεκριμένους δεσμούς του ιδιωτικού δικαίου, υπό την προϋπόθεση ότι δεν έδигαν φεουδαλικά προνόμια, βλ. Jacoby, *La féodalité en Grèce médiévale*, ό.π., 34, 37-38. Για την εφαρμογή του φεουδαλικού συστήματος στη βενετοκρατούμενη Κέρκυρα βλ. Ν. Πανταζόπουλος, «Τιμαριωτισμός καὶ ἐπίμορτος ἀγροληψία ἐν Επτανήσῳ ἐπὶ Βενετοκρατίας», *Επιστημονική Επετηρίς τῆς Σχολῆς Νομικῶν καὶ Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν (=ΕΕΠΣΧΝΟΜΟΙΚΕ)* ΑΠΘ, τ. ΙΘ', τευχ. Β' (Αντιχάρισμα στὸν Ν. Ι. Πανταζόπουλο), Θεσσαλονίκη 1986, 209 επ.

14. Βλ. ενδεικτικά Γάσπαρης, *Η γη και οι αγρότες στη μεσαιωνική Κρήτη*, ό.π., 129 επ., κυρίως 148-149, 159, 228.

ριοχές όπου επίσης, και κυρίως όσον αφορά στις μορφές εκμετάλλευσης και παραχώρησης των δημοσίων γαιών, ανιχνεύονται σαφείς παρεμβάσεις του οθωμανικού δικαίου¹⁵.

Σε αντίθεση προς τα προεκτεθέντα, οι κληροδοτηθέντες από το βυζαντινό παρελθόν δεσμοί του οικογενειακού και κληρονομικού δικαίου θα επιδείξουν, στις περιοχές κυρίως που θα παραμείνουν για μεγάλο χρονικό διάστημα υπό καθεστώς οθωμανικής κυριαρχίας¹⁶, μεγαλύτερη ανδεκτικότητα. Προς την κατεύθυνση αυτή αποφασιστική είναι η συμβολή μιας πλειάδας παραγόντων ανάμεσα στους οποίους αξίζει ιδιαίτε-
 ρως να επισημανθούν:

Ι. Η αναγνώριση από τον οθωμανό κατακτητή της αποκλειστικής δικαιοδοσίας των εκκλησιαστικών αρχών επί των διαφορών που σχετίζονται με τις προσωπικές και περιουσιακές σχέσεις των συζύγων, τη λύση και ακύρωση του γάμου, τις οικονομικές συνέπειες της μνηστείας και

15. Βλ. ενδεικτικά W. Padel-L. Steeg, *De la législation foncière ottomane*, Paris 1904· L. Barkan, «Türk-Islam toprak hukuku tatbikatının osmanlı imparatorluğunda aldığı şekiller» (=«Les formes du droit foncier turco-islamique appliquées à l'Empire ottoman», στον τόμο *Türk hukuk ve iktisat tarihi mecmuası*, II (1932-1939), Istanbul 1939, 119-184· L. Milliot, *Introduction à l'étude du droit musulman*, Paris 1953, 264-265, 574 επ· N. Beldiceanu, «Recherches sur la réforme foncière de Mehmed II», στον τόμο *Le monde ottoman des Balkans (1402-1566). Institutions, société, économie, [Variorum Reprints]*, London 1976, XII. 27-39· H. İnalçik, «Suleiman the lawgiver and Ottoman Law», ό.π., no VII, 129· N. Πανταζόπουλος, «Τά προνόμια ως πολιτιστικός παράγων εις τας σχέσεις Χριστιανῶν-Μουσουλμάνων», *ΕΕπΣχΝομΟικΕ ΑΠΘ*, τ. ΙΘ', τευχ. Γ' (Αντιχάρισμα στὸν Ν. Ι. Πανταζόπουλο), Θεσσαλονίκη 1986, 46-58· Γ. Νάκος, *Τό νομικό καθεστώς τῶν τέως δημοσίων ὀθωμανικῶν γαιῶν*, Θεσσαλονίκη 1984, passim, κυρίως 45 επ., 74 επ., 200 επ., 331 επ. όπου και περαιτέρω βιβλιογραφικές αναφορές.

16. Στις λατινοκρατούμενες αντιθέτως περιοχές απαντώνται δεσμοί του οικογενειακού και κληρονομικού δικαίου που ενδεχομένως οφείλονται σε επίδραση του φραγκικού δικαίου, όπως λ.χ. ο δεσμός της συζυγικής κοινοκτημοσύνης, κυρίως επί της επίκτητης μετά τον γάμο περιουσίας των συζύγων, στη Σύρο, στη Τήνο, λιγότερο στη Νάξο και πιθανώς στη Σίφνο και στη Μήλο ή και το κληρονομικό δικαίωμα της επικαρπίας της προίκας του θανόντος συζύγου από την χήρα σύζυγο εφόσον παρέμενε σε χηρεία και δεν είχαν προέλθει τέκνα από τον γάμο. Υπέρ της απόψεως αυτής βλ. Άν. Χριστοφιλόπουλος, *Σχέσεις γονέων καί τέκνων κατά τό βυζαντινόν δίκαιον μετά συμβολῶν εις τό ἀρχαῖον καί τό ἑλληνιστικόν*, Ἀθῆναι 1946, 64 σημ. 3· Ἀ. Δρακάκης, «Τό ἐν Σύρῳ ἔθιμον τῆς συζυγικῆς κοινοκτημοσύνης», *Θέμις ΝΣΤ'* (1945), 167 επ· Ί. Βισβίτης, «Τινά περί τῶν προικῶν ἐγγράφων κατά τήν βενετοκρατίαν καί τήν Τουρκοκρατίαν», *ΕΑΙΕΔ* 12 (1968), 17-18· Του Ἰδίου, *Ναξιακά νοταριακά ἔγγραφα*, ό.π., 140-141. Βλ. ὅμως ἀντιθέτως Γ. Πετρόπουλος, *Νομικά ἔγγραφα Σίφνου ἐκ τῆς συλλογῆς Γ. Μαριδάκη (1684-1835)*, [Μνημεῖα τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας, τ. ΓΙ], Ἀθῆναι 1956, 121· Του Ἰδίου, *Ἱστορία καί Εἰσηγήσεις τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου ὡς εἰσαγωγή εἰς τό ἰσχύον ἐν Ἑλλάδι Ἀστικόν Δίκαιον καί εἰς τόν Ἀστικόν Κώδικα* (ἐπιμ. Μ. Τουρτόγλου), Ἀθῆναι 1963, 1228 επ· Μ. Τουρτόγλου, «“Συμφωνητικό γράμμα” τοῦ 15ου αἰῶνος», *Μελετήματα Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου*, τ. 1, Ἀθήνα-Κομοτηνή 1984, 82.

της μη ιερολογημένης συμβίωσης, τις περιουσιακές σχέσεις γονέων και τέκνων (γνησίων ή δετών)¹⁷,

II. Η αναγνώριση εκτεταμένης δικαιοδοσίας στην ορθόδοξη εκκλησία επί τη βάσει ενός “τεκμηρίου αρμοδιότητας” που προήλθε από την ηγετική θέση της Εκκλησίας μεταξύ του χριστιανικού πληθυσμού¹⁸.

17. Βλ. ενδεικτικά Έλευθερία Παπαγιάννη, *Ἡ νομολογία τῶν ἐκκλησιαστικῶν δικαστηρίων τῆς βυζαντινῆς καί μεταβυζαντινῆς περιόδου σέ θέματα περιουσιακοῦ δικαίου, II. Οἰκογενειακό δίκαιο*, Ἀθήνα-Κομοτηνή 1997, 13, 19 επ., 42 επ., 49 επ., 68 επ., 76-77, 83 επ., 88 επ., 110 επ., 113 επ., 120 επ., 131-132, 170 επ., 210 επ.

18. Για την επέκταση της αρμοδιότητας των επισκοπικών δικαστηρίων ακόμη και επί ιδιωτικών διαφορών οι οποίες μπορούν να ενταχθούν στην ύλη του ενοχικού, εμπραγμάτου και εμπορικού δικαίου στις περιοχές της Σιάτιστας, των Σερρών καθώς και στα νησιά των Κυκλάδων, της Κω, της Ύδρας και της Κέρκυρας, ιδίως κατά τον 17ο-18ο αι. βλ. ενδεικτικά Ν. Πανταζόπουλος, «Εκκλησία καί Δίκαιον εἰς τήν Χερσόνησον τοῦ Αἴμου ἐπὶ Τουρκοκρατίας», *ΕΕπΣχΝομΟικΕ ΑΠΘ*, τ. ΙΘ', τευχ. Γ' (Ἀντιχάρισμα στόν Ν. Ι. Πανταζόπουλο), Θεσσαλονίκη 1986, 171 επ.· Κ. Πιτσάκης, *Πρόχειρον Νόμων ἢ Ἐξάβιβλος Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου*, Ἀθήναι 1971, *Εἰσαγωγή*, ἡ· Έλευθερία Παπαγιάννη, *Ἡ νομολογία τῶν ἐκκλησιαστικῶν δικαστηρίων τῆς βυζαντινῆς καί μεταβυζαντινῆς περιόδου σέ θέματα περιουσιακοῦ δικαίου, I. Ἐνοχικό δίκαιο - Ἐμπράγματο δίκαιο*, Ἀθήνα 1992, 32-33, 37-38, 42-43, 49-51, 54, 64-68, 71-73, 78, 86-87, 89-92, 99-102, 107-108, 127-132, 135-140, 163, 168, 184, 209 όπου και η τεκμηριωμένη ανάλυση των σχετικών μεταβυζαντινών νομικών πηγών. Για την επέκταση της εκκλησιαστικής δικαιοδοσίας σε ζητήματα που ανέκυπταν από την εκ διαθήκης ή την εξ αδιαθέτου κληρονομική διαδοχή βλ. ενδεικτικά Πανταζόπουλος, *Ἐκκλησία καί Δίκαιον*, ό.π., 171 επ.· Του Ιδίου, *Τά προνόμια ὡς πολιτιστικός παράγων*, ό.π., 74 επ.· Μ. Τουρτόγλου, «Ἀπονομή δικαιοσύνης στή Θεσσαλονίκη κατά τήν Τουρκοκρατία. Συμβολή στή μελέτη τοῦ μεταβυζαντινοῦ δικαίου», *Μελετήματα Ἱστορίας Ἑλληνικοῦ Δικαίου*, τ. 2, Ἀθήνα 1993, 237 επ.· Έλευθερία Παπαγιάννη, *Ἡ νομολογία τῶν ἐκκλησιαστικῶν δικαστηρίων τῆς βυζαντινῆς καί μεταβυζαντινῆς περιόδου σέ θέματα περιουσιακοῦ δικαίου, III. Κληρονομικό δίκαιο*, Ἀθήνα-Κομοτηνή 2010, 4, 48 επ., 50 επ., 74 επ., 84, 89, 137 επ., 148 επ., 168, 181, 204 επ., 238, 241· D. Tsourka-Papastathi, «Les institutions du droit privé: Mécanismes d'équilibre entre systèmes de droit concourants et concurrents», [*Βυζαντινά-Μεταβυζαντινά. La périphérie dans le temps et l'espace. Actes de la 6e Séance plénière du XXe Congrès international des Etudes byzantines*], Paris 2003, 148-149· Αναστασία Παληού, «Βοεβόδες της Κοζάνης και ο ρόλος τους στην απονομή της δικαιοσύνης κατά τον 19ο αιώνα», στον τόμο *Πνεύματος Δώρημα Γεωργίω Π. Νάκω*, Θεσσαλονίκη 2010, 287 επ. όπου πηγές και περαιτέρω βιβλιογραφικές αναφορές. Για την ανάθεση της δικανικής αντιμετώπισης των διαφορών οικογενειακού και κληρονομικού δικαίου στη δικαιοδοσία των εκκλησιαστικών δικαστηρίων αμιγούς (για το πνευματικό μέρος) ή μικτής συνθέσεως (για τα περιουσιακά ζητήματα) με βάση τους «Γενικούς Κανονισμούς περί διευθετήσεως τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καί Ἐθνικῶν πραγμάτων τῶν ὑπό τόν Οἰκουμενικόν Θρόνον διατελούντων Ὁρθοδόξων Χριστιανῶν...» του έτους 1860 (επικύρωση από τον σουλτάνο το έτος 1862) στο πλαίσιο των οθωμανικών μεταρρυθμίσεων (Tanzimat) του 19ου αι. βλ. ειδικότερα Χ. Παπαστάθης, «Τό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο καί ἡ ἐσωτερική διοίκηση τοῦ Γένους κατά τήν περίοδο τοῦ Τανζιμάτ», στον τόμο *Νομοκανονικές Μελέτες* (έπιμ. Λ. Ντετζιόρτζιο), Τρίκαλα-Ἀθήνα 2009, 11-25· Αναστασία Παληού, «Παράλληλη δικαιοδοσία δικαστικῶν ὁργάνων ἐπὶ γαμικῶν διαφορῶν στην Κοζάνη στα τέλη του 19ου αι.», *ΕΚΕΙΕΔ* 42 (2010), 237-239 όπου και περαιτέρω βιβλιογραφικές αναφορές.

III. Η ευρύτατη χρήση κατά την απονομή της δικαιοσύνης των νομοκανονικών συλλογών¹⁹ και η οιονεί “νομοθετική” δραστηριότητα που ανέπτυξε η Εκκλησία σε θέματα που άπτονταν της δικαιοδοσίας της²⁰. Τέλος δεν μπορεί κανείς να παραβλέψει την κωδικοποιητική δραστηριότητα που ανέπτυξαν οι φαναριώτες ηγεμόνες στις παραδουνάβιες χώρες με πρότυπο βυζαντινά νομικά κείμενα αστικού και ποινικού δικαίου [«*Νομικόν Πρόχειρον*» Μιχαήλ Φωτεινοπούλου (Βουκουρέστιο 1765), «*Συνταγμάτιον Νομικόν*» (1780), «*Κῶδιξ Πολτικός Πριγκηπάτου Μολδαβίας*» (Ιάσιο 1816), «*Κῶδιξ Οὐγγροβλαχίας*» (Βιέννη 1818)]²¹.

19. Κυρίως της *Εξαβίβλου του Αρμενοπούλου* με τις παραφράσεις της σε απλή γλώσσα, του *Νομοκάνονος του Μ. Μαλαξού* κυρίως με τις πολυάριθμες παραλλαγές του «*εἰς ἀπλὴν φράσιν*» καθώς και του *Νομικού του Επισκόπου Θεοφίλου Καμπανίας* (κατά τα τέλη του 18ου αι.). Βλ. ενδεικτικά Γ. Μάουρερ, *Ὁ Ἑλληνικὸς Λαός*, τ. Α' (μετ. Ε. Καραστάδη), Ἀθῆναι 1943, 90-91· Δ. Γκίνης, «*Ἡ εἰς φράσιν κοινὴν παράφρασις τοῦ Νομοκάνονος τοῦ Μαλαξοῦ*», *Ἑλληνικά* 8 (1935), 29-47· Του Ἰδίου, «*Ὁ Νομοκάνων τοῦ Μαλαξοῦ ὡς πηγὴ δικαίου τοῦ μετὰ τὴν Ἄλωσιν Ἑλληνισμοῦ*», *Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 13 (1938), 396-401· Του Ἰδίου, *Νομικὸν ποιηθέν καὶ συνταχθέν εἰς ἀπλὴν φράσιν ὑπὸ ... Θεοφίλου τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων (1788)*, *ΕΕπΣχΝομΟικΕ ΑΠΘ*, Θεσσαλονίκη 1960· Κ. Πιτσάκης, *Τὸ κώλυμα γάμου λόγω συγγενείας ἐβδόμου βαθμοῦ ἐξ αἵματος στο βυζαντινὸ δίκαιο*, Ἀθήνα-Κομοτηνὴ 1985, 492· Του Ἰδίου, *Ἐξαβίβλος, ὁ.π., ογ' -ος', ἡδ' και ἡε'*· Παπαγιάννη, *Νομολογία, ΙΙΙ. Κληρονομικὸ δίκαιο, ὁ.π.*, 138, 142. Για τὴ χρήση ἀπὸ το Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως νομικῶν συναγωγῶν που αποτελοῦσαν συμπιλήματα βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς νομικῆς ὕλης βλ. τὰ υποστηριζόμενα ἀπὸ τὸν Δ. Αποστολόπουλο, *Τὸ Μέγα Νόμιμον*, Ἀθῆναι 1978· Του Ἰδίου, *Τὸ Νόμιμον τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας 1564- ci.1593*, τ. Α'. *Τὸ ἱστορικὸ περίγραμμα. Τὰ πανομοιότυπα*, Ἀθήνα 2008, κυρίως 15-36· Του Ἰδίου (σε συνεργασία με τὴν Μάχη Παῖζη-Αποστολοπούλου, Γιούλη Εὐαγγέλου), *Τὸ Νόμιμον τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας 1564- ci.1593*, τ. Β', *Ἡ ἀρχικὴ συγκρότηση - Ἡ μεταγραφὴ*, Ἀθήνα 2010, κυρίως 17-19.

20. Ὅπως λ.χ. οἱ πατριαρχικὲς αποφάσεις ἢ επισκοπικὲς ἐγκύκλιοι που θέτουν περιορισμούς ὡς πρὸς τὸ ἀνώτατο ὕψος τῶν προικῶν καὶ τῶν προγάμων δωρεῶν ἢ λαμβάνουν μέτρα κατὰ τῶν πολυτελῶν ἢ ἐπιδεικτικῶν τοπικῶν συνηθειῶν (γάμοι, στολισμός γυναικῶν), κατὰ τοῦ ἐδῆμου προικοδοσίας τῆς πρωτότοκης κόρης με τὸ σύνολο τῆς πατρικῆς περιουσίας, κατὰ τῆς συνομολογήσεως υπέρμετρου ποσοστοῦ τόκων κατὰ τὴν κατάρτιση δανειακῶν συμφώνων κ.α. Βλ. ενδεικτικά Δ. Γκίνης, «*Οἱ λόγοι διαζυγίου ἐπὶ Τουρκοκρατίας*», *ΕΕπΣχΝομΟικΕ ΑΠΘ* 8 (*Μνημόσυνον Π. Βιζουκίδου*), Θεσσαλονίκη 1960, 246-248· Του Ἰδίου, *Περίγραμμα Ἱστορίας τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου*, *Πραγματεῖαι Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 26 (1966), λήμμα αρ. 100 (ἡ', πξ', ριγ'), 238, 244, 337, 408, 424 (Θ'), 447, 462, 482, 488, 497, 525, 575., 576, 618, 619, 626, 631, 645, 779, 968, 1058· Πιτσάκης, *Τὸ κώλυμα γάμου, ὁ.π.*, 413, 489· Ἑλένη Κύρτση-Νάκου, *Αἱ περὶ προικοδοσιῶν “νομοθετικαί” ρυθμίσεις βάσει τῶν κανονικῶν Διατάξεων τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου (1701-1844)*, Θεσσαλονίκη 1980, 32 επ.· Παπαγιάννη, *Νομολογία, ΙΙ. Οἰκογενειακὸ δίκαιο, ὁ.π.*, 51-54, 18-19, 170-171· Τῆς Ἰδίας, *Νομολογία, ΙΙΙ. Κληρονομικὸ δίκαιο, ὁ.π.*, 266-271, 283-284.

21. Βλ. τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία στὸν Χ. Παπαστάδη, «*Νομοκάνων Γεωργίου Τραπεζοῦντιου. Ἡ εἰς τὴν νεοελληνικὴν μεταγλώτισσιν τῶν “Διαταγῶν τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων” κατὰ τὸ Ms. Gr. 696 (297) τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας*», *ΕΚΕΙΕΔ* 27-28 (1985), 367 σημ. 1. Περὶ τῶν βυζαντινῆς προελεύσεως δεσμῶν τοῦ ενοχικοῦ, οἰκογενειακοῦ καὶ κληρονομικοῦ δικαίου

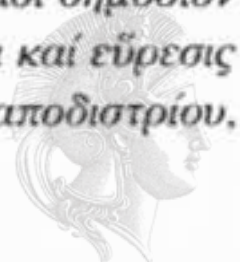
Ταυτόχρονα, η διατήρηση ή η σταδιακή διαμόρφωση, με την ανοχή του κυριάρχου, παράλληλων και πλέον ευέλικτων νομικών διαδικασιών²² θα συντελέσει στη σύγκλιση του νομικού συστήματος της βυζαντινής περιόδου με τους δεσμούς του εθιμικού δικαίου ή με συναλλακτικές πρακτικές που ανταποκρίνονταν στο ιστορικό παρελθόν κάθε περιοχής. Ως χαρακτηριστικά παραδείγματα μπορούν να αναφερθούν: Η κρίση των πολιτικών υποθέσεων που δεν ενέπιπταν καταρχήν στη δικαιοδοσία των εκκλησιαστικών αρχών από κοινοτικά κριτήρια με αμιγή ή μικτή σύνθεση²³. Η σταδιακή επέκταση της δικαιοδοσίας των κοινοτικών κριτηρίων επί ενός σημαντικού μέρους των ποινικών υποθέσεων²⁴. Η εκδί-

που περιλαμβάνονται στο *Συνταγμάτιον Νομικόν*, την πρώτη επίσημη κωδικοποίηση βυζαντινού αυτοκρατορικού και δημόσιου δικαίου, βλ. αναλυτικά Π. Ζέπος, *Συνταγμάτιον Νομικόν Ἀλεξάνδρου Ἰωάννου Ὑψηλάντη Βοεβόδα Ἡγεμόνος πάσης Οὐγγροβλαχίας 1780*, Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τ. 4, τευχ. 2, Ἀθῆναι 1936, κυρίως 67 επ., 141. Για τη νομική συλλογή του «Πανδέκτη» του Θωμά Κάρρα (1806) που καταρτίσθηκε κατ' επιταγή του Ἰωάννου Μουρούζη ηγεμόνα Μολδοβλαχίας βλ. Δ. Γκίνης, *Περίγραμμα Ἱστορίας τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου*, Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 26 (1966), λήμμα αρ. 592.

22. Για το ζήτημα βλ. Tsourka-Papastathi, *Les institutions du droit privé*, ό.π., 159 επ.

23. Βλ. ενδεικτικά T. Blancard, *Les Mavroyéni. Essai d'étude additionnelle à l'histoire moderne de la Grèce, de la Turquie et de la Roumanie*, Paris 1893· Ἰ. Βισβίτης, «Δικαστικαὶ ἀποφάσεις τοῦ 17ου αἰῶνος ἐκ τῆς νήσου Μυκόνου», *ΕΑΙΕΔ* 7 (1957), 20-154· Ἀ. Δρακάκης, *Ἡ Σῦρος ἐπὶ Τουρκοκρατίας*, τ. Β'. *Ἡ Δικαιοσύνη καὶ τό Δίκαιον*, Ἐπετηρίς Ἑταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν 6 (1967). Μέρος τρίτον. Τά ἔγγραφα, 299 επ.· Ἑλένη Κούκκου, *Οἱ κοινοτικοὶ δεσμοὶ στίς Κυκλάδες κατὰ τὴν τουρκοκρατίαν*. Ἀνέκδοτα ἔγγραφα, Ἀθήνα 1989· Α. Σεβαστάκης, *Δίκαιο καὶ δικαστικὴ ἐξουσία στὴ Σάμο 1550-1912 με ἀνέκδοτα ἔγγραφα*, Ἀθήνα 1986· Μ. Τουρτόγλου, «Ἡ νομολογία τῶν κριτηρίων τῆς Νάξου (17ος-19ος αἰ.)», *Μελετήματα Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου*, τ. 4, Ἀθήνα 2004, 91-178· Τοῦ Ἰδίου, «Ἡ νομολογία τῶν κριτηρίων τῆς Μυκόνου (17ος-19ος αἰ.)», *Μελετήματα Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου*, τ. 5, Ἀθήνα 2008 passim· Ξ. Αντωνιάδης, *Αρχεῖο ἐγγράφων Σκύρου*, Ἀθήνα 1990· Τοῦ Ἰδίου, «Οἱ βοεβόδες τῆς Σκύρου στὴν τουρκοκρατία», *Ἀρχαιολογία* 29 (1988), 52-57· Δ. Σιάτρας, *Ο κοινοτικὸς πολιτισμὸς τῆς τουρκοκρατούμενης νησιωτικῆς Ἑλλάδας*, Ἀθήνα 2007.

24. Με την ανοχή του οθωμανοῦ κατακτητὴ εφόσον ἡ παραχώρηση τῆς ποινικῆς δικαιοδοσίας ὄχι μόνον δὲν περιλαμβανόταν στὶς κατὰ καιροὺς χορηγήσεις ευρυτάτων προνομίων πρὸς τοὺς ὑπόδουλους ἀλλὰ ἀντιθέτως ἐναπόκειτο στὴ αποκλειστικὴ τοῦ ἐξουσία (Γ. Μάουρερ, *Ὁ Ἑλληνικὸς Λαός*, τ. Α' (μετ. Εὐστ. Καραστάδη), Ἀθῆναι 1943, §227, 446· G. Geib, *Darstellung des Rechtszustandes in Griechenland während der türkischen Herrschaft und bis zur Ankunft des Königs Otto I*, Heidelberg 1835, 122· Μ. Τουρτόγλου, «Περὶ τῆς ποινικῆς δικαιοσύνης ἐπὶ τουρκοκρατίας καὶ μετ' αὐτὴν μέχρι καὶ τοῦ Καποδιστρίου», στὸν τόμο *Μελετήματα Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου*, τ. 1, Ἀθήνα-Κομοτηνὴ 1984, 93 επ. ὅπου καὶ περαιτέρω βιβλιογραφικὲς αναφορές· Τοῦ Ἰδίου, *Ἡ νομολογία τῶν κριτηρίων τῆς Νάξου*, ό.π., 93· İnalçik, Suleiman the lawgiver and Ottoman Law, ό.π., 118). Για τὴν ποινικὴ δικαιοδοσία τοῦ κλήρου καὶ ἐπὶ λαϊκῶν βλ. ενδεικτικὰ Ν. Μοσχολάκης, *Τὸ ἐν Ἑλλάδι δημόσιον δίκαιον ἐπὶ Τουρκοκρατίας*, Ἀθῆναι 1882, 53, 57· Μ. Τουρτόγλου, *Παρθενοφθορία καὶ εὗρεσις θησαυροῦ, Βυζάντιον-Τουρκοκρατία-Μετεπαναστατικοὶ χρόνοι μέχρι καὶ τοῦ Καποδιστρίου*, Ἀθήνα 1984, 118.

καση των εκκλήσεων κατά των αποφάσεων τοπικών κριτηρίων από τους Έλληνες δραγομάνους του Οθωμανικού στόλου ή, σε πρώτο βαθμό, από έλληνες κριτές οριζόμενους από αυτούς²⁵. Η αιρετοκρισία στο πλαίσιο της εκκλησιαστικής ή της κοινοτικής δικαιοδοσίας²⁶. Η πρακτική της εξωδικαστικής «διαλλαγής» («συμβιβασμοῦ») μεταξύ των διαφερομένων μερών²⁷. Η απονομή της δικαιοσύνης επί ενδίκων διαφορών εμπορικού, αστικού και ποινικού δικαίου από “κριτήρια” οικονομικών συσσωματώσεων («κομπανίες») που έδρασαν στο εσωτερικό εμπορικών ελληνικών παροικιών²⁸. Εξάλλου, στις οθωμανοκρατούμενες περιοχές, η προσαρμογή των βυζαντινών ή τοπικών εθιμικών ρυθμίσεων στις νέες πραγματικότητες που δημιουργήθηκαν μετά την Άλωση, κοινωνικές ή οικονομικές, θα διευρυνθεί περαιτέρω με την αξιοποίηση ποικίλων ερμηνευτικών μεθόδων κατά την επίλυση των επίδικων ζητημάτων. Εδώ εντάσσεται,

Αθήναι 1963, 94 σημ. 2 και 3· Δ. Καπάδοχος, *Ἡ ἀπονομή τῆς δικαιοσύνης στήν Κέρκυρα ἀπό τούς Μεγάλους Πρωτοπαπάδες τήν ἐνετική περίοδο (1604-1797): σύμφωνα μέ ἀνέκδοτα ἔγγραφα τοῦ ἱστορικοῦ ἀρχείου Κέρκυρας*, Αθήνα 1990, 152 επ.

25. Μ. Τουρτόγλου-Λυδία Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη, *Ἡ συμβολή τῶν δραγομάνων τοῦ στόλου στήν προαγωγή τῆς δικαιοσύνης τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου*, Παράρτημα 2 ΕΚΕΙΕΔ 36 (2002), 17.

26. Για την ελεύθερη προσφυγή σε διαιτησία με έλληνες αιρετούς κριτές που εφαρμόζαν τα τοπικά έθιμα σύμφωνα και με τους χορηγηθέντες κατά καιρούς προνομιακούς ορισμούς βλ κυρίως Τουρτόγλου, *Ἡ αἵρετοκρισία στά νησιά τοῦ Αἰγαίου καί Ἰονίου Πελάγους (17^{ος}-19^{ος} αι)*, ό.π., 241 επ. Για την εκκλησιαστική δικαιοδοσία ως “διαιτητική” στη βενετοκρατούμενη Κέρκυρα βλ. Καπάδοχος, *Ἡ ἀπονομή τῆς δικαιοσύνης*, ό.π., 162 επ. Για τη διαιτησία στη βενετοκρατούμενη Κρήτη βλ. Γεωργία-Παναγιώτα Λιμνίου, «Ἡ διαιτησία στο Κρητικό δίκαιο», *Τάλως* 8 (2000), 11-190. Για το αμφιλεγόμενο ζήτημα της δικονομικής φύσης της εκκλησιαστικής δικαιοδοσίας ως “διαιτητικής” ή “δικαστικής” βλ. συνοπτική παράθεση των απόψεων που έχουν διατυπωθεί στην Παπαγιάννη, *Νομολογία, Ι. Ἐνοχικό-Ἐμπράγματο δίκαιο*, ό.π., 8 σημ. 28.

27. Βλ. Tsourka-Papastathi, *Les institutions du droit privé*, ό.π., 164 σημ. 74 όπου και περαιτέρω βιβλιογραφικές παραπομπές. Για τον χρηματικό συμβιβασμό μεταξύ του δράστη της ανθρωποκτονίας και των συγγενών του θύματος με σκοπό την αποφυγή της ανάμιξης των αρχών του κυριάρχου, λόγω και της συλλογικής ευθύνης των κατοίκων της περιφέρειας όπου είχε τελεσθεί η ανθρωποκτονία για καταβολή αποζημιώσεως (εάν δεν υπήρχαν συγγενείς του δράστη ή εάν ο δράστης του εγκλήματος παρέμενε άγνωστος ή φυγός) βλ. Μ. Τουρτόγλου, *Τό φονικόν καί ἡ ἀποζημίωσις τοῦ παθόντος*, Αθήναι 1960, 89 επ.· Του Ιδίου, «Συμβολή στή μελέτη τῆς ποινικῆς δικαιοσύνης κατά τή μεταβυζαντινή περίοδο», *Μελετήματα Ἱστορίας Ἑλληνικοῦ Δικαίου*, τ. 5, Αθήνα 2008, 302 επ.

28. Για τη νομολογία της ελληνικής εμπορικής «κομπανίας» που έδρασε στην αυτόνομη πόλη του Σιμπίου Τρανσυλβανίας, με βάση τα διοικητικά και δικαστικά προνόμια που παραχωρήθηκαν κατά καιρούς από τους τοπικούς ηγεμόνες και τους αυστριακούς αυτοκράτορες βλ. Δέσποινα-Ειρήνη Τσούρκα-Παπαστάδη, *Ἡ νομολογία τοῦ κριτηρίου τῆς ελληνικῆς «κομπανίας» τοῦ Σιμπίου Τρανσυλβανίας 17^{ος}-18^{ος} αι. Πηγές τοῦ δικαίου καί των δεσμών τοῦ ἀπόδημου ἐλληνισμοῦ*, Παράρτημα 10 ΕΚΕΙΕΔ 42 (2011), 1-686. Βλ. επίσης της Ιδίας, *Ἡ ἐλληνική ἐμπορικὴ κομπανία τοῦ Σιμπίου Τρανσυλβανίας 1636-1848. Ὁργάνωση καί Δίκαιο*, [Ἰδρυμα Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἴμου-246], Θεσσαλονίκη 1994, 1-446.

στο πλαίσιο της εκκλησιαστικής δικαιοδοσίας, η ευρεία διασταλτική ερμηνεία των ρυθμίσεων του βυζαντινού δικαίου (κυρίως προκειμένου περί εκδόσεως διαζευκτηρίων ή νομιμοποιήσεως ακύρων γάμων)²⁹. Επίσης, η εφαρμογή, σε ορισμένες μόνον περιπτώσεις, της αρχής της εκκλησιαστικής οικονομίας, δηλαδή της «κατ' ἐπιείκειαν καί συγκατάβασιν» πλήρους ή μερικής παρέκκλισης από την άκαμπτη εφαρμογή των διατάξεων του βυζαντινορωμαϊκού δικαίου³⁰. Αντίστοιχο φαινόμενο αποτελεί η αξιοποίηση του «περί δικαίου λόγου», ή του «ὀρθοῦ λόγου» ως ερμηνευτικού κριτηρίου, κατά την απονομή της δικαιοσύνης από τις κοινοτικές αρχές ή τους δραγομένους του οθωμανικού στόλου³¹.

Η έως σήμερα έρευνα των μεταβυζαντινών νομικών πηγών, κυρίως

29. Για τη διασταλτική ερμηνεία των νομίμων λόγων διαζυγίου, η οποία εκτείνεται ακόμη και επί περιπτώσεων που εμφάνιζαν ελάχιστες ομοιότητες μεταξύ τους, καθώς και τις σκοπιμότητες που εξυπηρετούσε η ερμηνεία αυτή βλ. Δ. Γκίνης, «Οί λόγοι διαζυγίου ἐπί Τουρκοκρατίας», *ΕΕπΣχΝομΟικΕ ΑΠΘ* 8 (*Μνημόσυνο Π. Βιζουκίδου*), Θεσσαλονίκη 1960, 253-254. Για το ίδιο φαινόμενο στη νομολογία του Πατριαρχείου της Κωνσταντινουπόλεως των πρώτων χρόνων μετά την Άλωση βλ. Δ. Αποστολόπουλος, *Ανάγλυφα μιᾶς τέχνης νομικῆς: βυζαντινό δίκαιο καί μεταβυζαντινή νομοθεσία*, Αθήνα 1999, 203-207 όπου και αναφορά σε συγκεκριμένες συνοδικές αποφάσεις.

30. Βλ. ενδεικτικά Άμ. Αλιβιζάτος, *Ἡ οἰκονομία κατὰ τό κανονικόν δίκαιον τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας*, Αθήναι 1949, κυρίως 21-13, 57 επ., 91 επ.· Πανταζόπουλος, *Ἐκκλησία καί Δίκαιον*, ό.π., 216, 224-225· *Ἐπιστολές τῶν Οἰκουμενικῶν Πατριαρχῶν πρὸς τοὺς Μεγάλους Πρωτοπαπάδες τῆς Κέρκυρας (17ος-18ος αἰώνας)* (έκδ. Νικολέτα Βλάχου, ἐπιστ. ἐπιμ. Ἑλένη Ἀγγελομάτη-Τσουγκαράκη, Ἀγ. Τσελίκας), Κέρκυρα 2009, 49 επ. Για την εφαρμογή του δεσμού του χωρισμού του ανδρογύνου «ἀπό τραπέζης καί κοίτης» από την Ορθόδοξη Εκκλησία της Κέρκυρας, κατὰ μίμηση της Δυτικής Εκκλησίας, ως μέτρου απολύτως αναγκαίου για την αντιμετώπιση σοβαρών κοινωνικών καταστάσεων βλ. Καπάδοχος, *Ἡ ἀπονομή τῆς δικαιοσύνης*, ό.π., 129 επ., 174, 256, 268, 271-274 κ.ά. Για την αρχή της οικονομίας πρβλ. Sp. Troianos, «Ἀκρίβεια und Οἰκονομία in der Heiligen Kanones», στον τόμο *Historia et Jus, II.1989-2004*, Αθήνα 2004, No 58, 785-799· Papastathi, *Les institutions du droit privé*, ό.π., 165 σημ. 77· C. Pitsakis, «ΟΙΚΟΝΟΜΕΙΝ: Droit rigide et droit flexible dans l'ordre juridique byzantin (Une esquisse d'introduction)», στον τόμο *Festschrift für Apostolos Georgiades zum 70. Geburtstag*, Athen 2006, ιδίως 1051 επ. όπου και λοιπές βιβλιογραφικές αναφορές.

31. Βλ. σχετικά τις οδηγίες των δραγομένων του οθωμανικού στόλου προς τα κοινοτικά κριτήρια για την επίλυση διαφόρων επίδικων ζητημάτων (Τουρτόγλου-Παπαρρήγα, *Ἡ συμβολή τῶν δραγομένων*, ό.π., αρ. 36, 44), τις αναφορές των «κοινών» προς τις οθωμανικές αρχές (Τουρτόγλου, *Ἡ νομολογία τῶν κριτηρίων τῆς Μυκόνου*, ό.π., 44 σημ. 9), τα αναφερόμενα στο νομικό έργο του έλληνα δικαστή στη Ρουμανία Δημ. Καταρτζή-Φωτιάδου του έτους 1793 κατὰ της συνήθειας των διαιτητῶν να μην ορκίζονται, κατὰ των βασανιστηρίων ως αποδεικτικού μέσου όταν εξικνεῖται μέχρι τήν φυσική εξόντωση του ανακρινόμενου (Δ. Οἰκονομίδης, «Ἡ “Δικανική Τέχνη” τοῦ Δημητρίου Καταρτζῆ-Φωτιάδου», *ΕΑΙΕΔ* 3 (1950), 26 επ.) κ.ά. Πρβλ. Μάουρερ, *Ὁ Ἑλληνικός Λαός*, ό.π., 96· Ν. Πανταζόπουλος, «Ἡ δικαιοδοτική πολιτική κατὰ τήν Ἐπανάστασιν καί τήν Καποδιστρακὴν περίοδον (1821-1832). Ἀπόπειρες ὑποκαταστάσεως τῆς δικαστικῆς ἐξουσίας ἀπὸ τήν ἐκτελεστική», *ΕΕπΣχΝομΟικΕ ΑΠΘ*, τ. ΙΘ' (*Ἀντιχάρισμα στὸν Ν. Ι. Πανταζόπουλο*), Θεσσαλονίκη 1986, 108 επ.

αυτών που προέρχονται από τον ευρύτερο νησιωτικό χώρο του Αιγαίου, έχει καταδείξει ότι, σε αρκετά σημεία, ο υποτιθέμενος “ανταγωνισμός” μεταξύ βυζαντινού και εθιμικού δικαίου υπήρξε απλώς “φαινομενικός” καθώς αρκετές από τις “παλαιές συνήθειες” δεν διέφεραν ουσιαστικά από το προϊσχύσαν βυζαντινό δίκαιο³². Άλλωστε η εφαρμογή του προϋφισταμένου δικαίου των κατακτηθέντων πληθυσμών είχε, ανά περιοχές, ρητώς επιτραπεί από τους κατά περίπτωση εκδοθέντες γενικούς ή ειδικούς σουλτανικούς ορισμούς περί των δικαιωμάτων ζωής, θρησκείας, ιδιοκτησίας και ετεροδικίας υπέρ των Χριστιανών και Ιουδαίων με βάση αρχέγονες δεμελιώδεις αρχές της διεθνούς πρακτικής των λαών της Ανατολής, οι οποίες εν συνεχεία ενσωματώθηκαν στο μουσουλμανικό δίκαιο³³. Σύμφωνα με ορισμένους μελετητές είναι πιθανόν ότι το ίδιο ίσχυσε, όσον αφορά στη ρύθμιση των εννόμων σχέσεων μεταξύ ελλήνων, και στις φραγκοκρατούμενες περιοχές³⁴ με βάση την επικρατούσα ακόμη στη Δύση αρχή της προσωπικότητας του νόμου³⁵.

Τεκμήρια της πρακτικής εφαρμογής του δικαίου των βυζαντινών, ως του δικαίου που είχαν ήδη βιώσει οι ελληνόφωνοι πληθυσμοί περισσότερο από μία χιλιετία, αποτελούν μία σειρά κειμένων νομοθετικού ή διοικητικού περιεχομένου, καθώς και άλλων αρχειακών πηγών, οι οποίες αποκα-

32. Πρβλ. τις απαντήσεις των επαρχιακών ειρηνοδικείων και των τοπικών δημογεροντιών στα ερωτήματα του Υπουργείου Δικαιοσύνης του 1833 όπου αναφέρεται ότι η τοπική συνήθεια επί ειδικών νομικών ζητημάτων (κυρίως εμπραγμάτων δικαίου) συμφωνεί με τον «γραπτό νόμο», δηλαδή με το βυζαντινορωμαϊκό δίκαιο (Ι. Βισβίτζης, «Τά ἐρωτήματα τοῦ Ὑπουργείου τῆς Δικαιοσύνης τοῦ ἔτους 1833 περί τῶν νομικῶν ἐθίμων καί αἱ ἐπ’ αὐτῶν ἀπαντήσεις τῶν τοπικῶν ἀρχῶν», *ΕΑΙΕΔ* 9 (1962), 12, 14, 15, 18, 19, 21, 23, 25 κ.λπ.) Βλ. ομοίως Μάουρερ, *Ὁ Ἑλληνικός Λαός*, *ό.π.*, τ. Α΄, 90-91· P. Zepos, «Survivances byzantines dans le droit des coutumes», *Balkan Studies* 21.1 (1980), 1-19 (σε ανάτυπο) και με περαιτέρω τεκμηρίωση επί εξειδικευμένων ζητημάτων Μ. Τουρτόγλου, *Παρθενοφθορία καί εὔρεσις θησαυροῦ*, *ό.π.* 94 επ.· Του Ἰδίου, Παρατηρήσεις ἀναφερόμενες στό μεταβυζαντινό δίκαιο, *ό.π.*, 78· Του Ἰδίου, Περὶ τῆς ποινικῆς δικαιοσύνης, *ό. π.*, 93 επ.· Του Ἰδίου, Ἡ νομολογία κριτηρίων τῆς Νάξου, *ό.π.*, 102 επ.· Του Ἰδίου, «Ἡ κατάσταση τῆς δικαιοσύνης στήν Ἑλλάδα κατά τήν ἀφίξη τοῦ Ἰωάννη Καποδίστρια», *Μελετήματα Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου*, τ. 4, Ἀθήνα 2004, 234· Πιτσάκης, *Ἐξάβιβλος*, *ό.π.*, 7η΄.

33. Ν. Πανταζόπουλος, «Ἡ πτῶσις τοῦ Βυζαντίου ὡς ἀφετηρία ἀναγεννήσεως τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου», *ΕΕπΣχΝομΟικΕ ΑΠΘ*, 10^ο, τευχ. Γ΄ (Ἀντιχάρισμα στον Ν. Ι. Πανταζόπουλο), Θεσσαλονίκη 1986, 7 επ.· Του Ἰδίου, Τά προνόμια, *ό.π.*, 29 επ.· Tsourka-Papastathi, *Les institutions du droit privé*, *ό.π.*, 148 όπου και περαιτέρω βιβλιογραφικές αναφορές.

34. Για την ενσωμάτωση στοιχείων του τοπικού εθιμικού δικαίου στην διαμόρφωση του φεουδαλικού κώδικα των *Ασσιζών* της *Ρωμανίας* βλ. Topping, *The Formation of the Assizes of Romania*, *ό.π.*, 304-314· Π. Ζέπος, «Τά “συνήθεια” εἰς τό Χρονικόν τοῦ Μορέως», *Πρακτικά τοῦ Β΄ Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν*, τ. Α΄ (1981), 116.

35. Δ. Γκόφας, *Ἱστορία τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου*, Ι, Ἀθῆναι 1976, 180 όπου και περαιτέρω βιβλιογραφικές αναφορές.

λύπτουν τον τρόπο απονομής της δικαιοσύνης και ρύθμισης των σχέσεων ιδιωτικού δικαίου κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο. Ανάμεσα σε αυτά αξίζει ιδιαιτέρως να επισημανθούν τα ακόλουθα: Το *Χρονικόν τοῦ Μορέως* (μεταξύ 1330-1388)³⁶. Ο «αχτιναμές» του Σουλτάνου Σουλεϊμάν υπέρ της νήσου Σάμου που εκδόθηκε το έτος 1562³⁷. Οι κατά καιρούς παραινήσεις των Πατριαρχών προς τους ορθοδόξους χριστιανούς για τήρηση των «ἐκκλησιαστικῶν καί χριστιανικῶν νόμων» ή «τῶν νόμων πού ἐπικράτησαν

36. J. Schmitt, *The Chronicle of Morea*, London 1904 (ανατ. Groningen 1967), στίχοι 1631-1648, 2089-2097· πρβλ. ομοίως στη γαλλική εκδοχή του κειμένου, J. Longnon (ed.), *Livre de la conquête de la princée de l'Amorée, Chronique de Morée (1204-1305)*, Paris 1911, § 106. Για το ζήτημα βλ. ενδεικτικά Άδ. Αδαμαντίου, «Τά Χρονικά τοῦ Μορέως», *Δελτίον Ἱστορικῆς καί Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος* 6 (1906), 453 επ.· Ζέπος, Τά “συνήθεια” εἰς τό Χρονικόν τοῦ Μορέως, *ό.π.*, 112-118· Βισβίτης, Ναξιακά νοταριακά ἔγγραφα, *ό.π.*, 115, 118· Του Ἰδίου, «Τό πρόβλημα τῆς ἱστορίας τοῦ μεταβυζαντινοῦ δικαίου», *ΕΑΙΕΔ* 6 (1955), 138· P. Topping, «Co-existence of Greeks and Latins in Frankish Morea and Venetian Crete», στον τόμο *Studies on Latin Greece A. D. 1205-1715, [Variorum Reprints]*, London 1977, no XI, 5-6.

37. Βλ. σχετικά Α. Σεβαστάκης, *Τό δημόσιον δίκαιον ἐν Σάμῳ κατά τήν τουρκοκρατίαν τήν ἐπανάστασιν καί τό ἡγεμονικόν καθεστῶς*, Θεσσαλονίκη 1959, 2. Ειδικότερα στον “αχτιναμέ” του έτους 1562 ορίζεται η εφαρμογή των νόμων των «ρωμαίων», δηλαδή των βυζαντινών αυτοκρατόρων επί των κληρονομικών και ποινικών υποθέσεων των υποδούλων. Πρβλ. και “αχτιναμέ” του έτους 1580 του σουλτάνου Μουράτ Γ’ υπέρ των νήσων Νάξου, Άνδρου, Πάρου, Μήλου, Σαντορίνης και Σύρου, “αχτιναμέδες” υπέρ της νήσου Χίου των ετών 1535, 1578 και “αχτιναμέ” υπέρ της Καισαρείας του έτους 1734 όπου αναγνωρίζεται η ελευθερία διαθέσεως του συνόλου της περιουσίας του θανόντος με διαθήκη σε οποιονδήποτε ιδιώτη, κατά παρέκκλιση από το ιερό μουσουλμανικό δίκαιο και τους γενικούς σουλτανικούς προνομιακούς ορισμούς, σύμφωνα με τους οποίους οι λαϊκοί μπορούσαν να διαθέτουν ελευθέρως μόνο το 1/3 της περιουσίας τους και αυτό μόνον χάριν ευαγών σκοπών. Για το ζήτημα βλ. W. Macnaghten, *Principles and Precedentes of Moohumudann Law*, Calcutta 1825, 53-55, 241-249· Δ. Δημητριάδης (Δημητρόγλου), *Τερονομικόν Κληρονομικόν τῶν Μωαμεθανῶν Δίκαιον* (Φεράϊζ), Ἀθῆναι 1915, 7 επ.· Ν. Τορναούφ (μετ. Ν. Σακόπουλος), *Μουσουλμανικόν Δίκαιον κατά τάς πηγάς του*, τ. Α’, Σμύρνη 1871, 171· Δ. Γκίνης, «Ἀνέκδοτον ἐγχειρίδιον περί τῆς ἐξ ἀδιαθέτου κληρονομικῆς διαδοχῆς κατά τό Ὁθωμανικόν δίκαιον», *ΕΕΒΣ* 27 (1957), 275. Συναφές και το περιεχόμενο των “αχτιναμέδων” υπέρ των νήσων Χίου, Κυκλάδων, Ν. Σποράδων και νήσων του Αργοσαρωνικού που αναγνώριζαν την εγκυρότητα όλων των δικαιопπραξιῶν που είχαν συνομολογηθεῖ στο παρελθόν μεταξύ των νησιωτῶν καθώς και όλων των αποφάσεων των τοπικῶν κριτηρίων και των διαιτησιῶν. Επίσης επέτρεπαν την εκδίκαση των υποθέσεων κατά τα τοπικά δίκαια από πρόσωπα της εκλογῆς των νησιωτῶν, χωρίς παρέμβαση των τούρκων καδήδων. Για το ζήτημα βλ. ενδεικτικά Ἀ. Μάμουκας, *Τά κατά τήν Ἀναγέννησιν τῆς Ἑλλάδος...*, τ. 11, Ἀθῆναι 1852, 323-324· D. Zakythinos, *La commune grecque. Les conditions historiques d’une décentralisation administrative*, στον τόμο *L’ Hellénisme contemporain*, 11 (1948), 24-30, 96· Ἀ. Δρακάκης, *Ἡ Σῦρος ἐπί Τουρκοκρατίας*, τ. Α’, Σύρος 1948, 73-74· Β. Σφυρόερας, *Οἱ δραγομάνοι τοῦ στόλου. Ὁ δεσμός καί οἱ φορεῖς*, Ἀθῆναι 1965, 1 σημ. 2, 16-17 σημ. 3· Ἐλένη Κούκκου, *Οἱ κοινοτικοί δεσμοί στίς Κυκλάδες κατά τήν Τουρκοκρατία*, Ἀθήνα 1980, 25 επ.

στην εὐσέβαστη πολιτεία τῶν χριστιανῶν»³⁸ καθώς και οι συναφείς αναφορές της πατριαρχικής νομολογίας σε νομικές πηγές της βυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου³⁹. Η πληθώρα δικαστικών αποφάσεων και νοταριακῶν εγγράφων όπου κατάδηλη γίνεται η εφαρμογή «τῶν γενικῶν πολιτικῶν νόμων» ή «τῶν βασιλικῶν νόμων» ή «τῶν νόμων καὶ τῶν παλαιῶν ἐθίμων»⁴⁰ ή τηρούνται πρακτικές που αποτελούν πιστή εφαρμογή συναφῶν ρυθμίσεων, άλλοτε του αυτοκρατορικού⁴¹ ή του δημώδους βυζαντινοῦ δικαίου⁴², και άλλοτε διαφόρων νομικῶν συλλογῶν της βυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου⁴³. Εξάλλου στο ίδιο πλαίσιο εντάσσονται οι εντολές του οθωμανοῦ κατακτητῆ στα διοριστήρια έγγραφα των δικαστικῶν του αρχῶν να λαμβάνουν υπόψιν τους τα τοπικά ἐθίμα όταν κρίνουν υποθέσεις των υποδούλων⁴⁴. Χαρακτηριστικό επίσης είναι το προοίμιο της «Προχείρου Ἐπιτομῆς τῶν ἀνέκαθεν τοπικῶν συνηθειῶν» της νήσου Σαντορίνης του ἔτους 1797 όπου ειδικῶς αναφέρεται ὅτι «αἱ παλαιαὶ συνήθειαι καθ' ἕκαστον τόπον μετὰ τοὺς αὐτοκρατορικοὺς νόμους διεφυλάττοντο πάντοτε πανταχοῦ ὡς κεφάλαια νόμου»⁴⁵.

38. Πρβλ. Μ. Γεδεών, *Κανονικαὶ Διατάξεις, ἐπιστολαί, λύσεις, θεσπίσματα τῶν ἀγιωτάτων Πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου μέχρι Διονυσίου τοῦ ἀπὸ Ἀδριανουπόλεως*, Κωνσταντινούπολις 1888, τ. 1, 189-192· Ἀποστολόπουλος, *Ἀνάγλυφα μιᾶς τέχνης νομικῆς*, ὁ.π., 162 ὅπου και η σχετικὴ βιβλιογραφία.

39. Παπαγιάννη, *Νομολογία, II. Οἰκογενειακὸ Δίκαιο*, 116 σημ. 24, 118 σημ. 23· Της Ἰδίας, *Νομολογία, III. Κληρονομικὸ Δίκαιο*, 285 σημ. 51· Παληοῦ, *Παράλληλη δικαιοδοσία*, ὁ.π., 250· Της Ἰδίας, «Εἰκονικὲς δικαιοπραξίες στην Κοζάνη του 19ου αἰῶνα», *ΕΚΕΙΕΔ* 44 (2012-2013), 465.

40. Τουρτόγλου, *Ἡ νομολογία τῶν κριτηρίων τῆς Νάξου*, ὁ.π., 102 επ· Του Ἰδίου, *Ἡ νομολογία τῶν κριτηρίων τῆς Μυκόνου*, ὁ.π., 54 σημ. 36 ὅπου και περαιτέρω βιβλιογραφικὲς αναφορές· Α. Σεβαστάκης, *Δίκαιο καὶ δικαστικὴ ἐξουσία στὴ Σάμο 1550-1912 μὲ ἀνέκδοτα ἔγγραφα*, Ἀθήνα 1986 (= Λυδία Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη, Η. Αρναούτογλου, Ι. Χατζάκης, *Περίγραμμα Ἱστορίας του Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου. Τα ἐλληνικά κείμενα*, Πραγματεῖαι Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 63 (2011), λήμμα αρ. 583, 420).

41. Τουρτόγλου, *Παρθενοφθορία καὶ εὗρεσις θησαυροῦ*, ὁ.π., 95 επ· Του Ἰδίου, «Ἡ ἐξασφάλιση τῶν δικαιωμάτων στὰ μεταβυζαντινὰ δικαιοπρακτικὰ ἔγγραφα», *Μελετήματα Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου*, τ. 3, Ἀθήνα 2000, 37, 40 επ.

42. Τουρτόγλου, *Περί τῆς συλλογικῆς εὐδύνης σὲ βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ νομικά ἰδίως κείμενα*, ὁ.π., 12-13, 16.

43. Βλ. ενδεικτικὰ Τσοῦρκα-Παπαστάδη, *Ἡ νομολογία του κριτηρίου της ἐλληνικῆς “κομπανίας”*, ὁ.π., 32 και στα σχόλια των επιμέρους αποφάσεων του κριτηρίου της κομπανίας ὅπου και οι εἰδικὲς παραπομπὲς της συγγραφῆς στα συναφῆ χωρία της *Εξαβίβλου του Αρμενοπούλου*, του *Νομικοῦ του Επισκόπου Καμπανίας Θεοφίλου*, της *Βακτηρίας Αρχιερέων*, του *Νομοκάνονος Μαλαξοῦ*, του *Συντάγματος κατὰ στοιχεῖον*, του *Συντάγματος Νόμων Πολιτικῶν* και του *Νομοκριτηρίου*. Πρβλ. και στον Πίνακα πηγῶν της Ἰδίας, ὁ.π., 657-658.

44. Μάουρερ, *Ὁ Ἑλληνικὸς Λαός*, ὁ.π., § 44, III.

45. Προϋπόθεση μάλιστα της αποδοχῆς ἀπὸ τα κοινοτικά κριτήρια μιᾶς συνήθειας ὡς ορθῆς και δίκαιης αποτελούσε ὅτι η συνήθεια αὐτὴ δεν συντελοῦσε στὴ “φθορὰ” υφισταμένου

Διαφοροποιημένη ωστόσο, σε αντιπαράβολή με όσα έχουν προαναφερθεί, εμφανίζεται η κατάσταση απονομής της δικαιοσύνης στις βενετοκρατούμενες περιοχές. Και τούτο διότι, σύμφωνα με τα *Statuta Veneta*, το επίσημο δηλαδή νομοθετικό συμπίλημα της Γαληνοτάτης,⁴⁶ ο δικαστής, σε περίπτωση σιωπής του νόμου (*vacatio legis*), έχει τη διακριτική ευχέρεια να κρίνει την υπόθεση είτε με βάση την αρχή της αναλογίας (*a similibus est ad similia procedendum*) είτε με βάση το “γενικώς αποδεκτό” έδιμο (*secundum consuetudinem approbata*). Εάν πάλι η επίδικη περίπτωση δεν παρουσιάζει ουδεμία αναλογία με άλλες, ήδη κριθείσες, παρόμοιες υποθέσεις ή δεν υφίστατο “γενικώς αποδεκτό” έδιμο τότε, επικουρικά, εφαρμογή έχει η περί δικαίου συνείδηση του δικαστή σχετικά με την επακριβή εφαρμογή του νόμου (αναγωγή στις αρχές του φυσικού ή “ορθού” δικαίου)⁴⁷. Κατά συνέπεια, σύμφωνα με την ιεραρχία των πηγών του δικαίου που καθιέρωνε το βενετικό δίκαιο, οι τοπικές συνήθειες των ελληνικών πληθυσμών δεν θα μπορούσαν, ακόμα και σε περίπτωση σιωπής του νόμου, να εφαρμοσθούν εάν και εφόσον η δικανική κρίση κατέληγε στο συμπέρασμα ότι το έδιμο που επικαλείτο ο έλληνας διάδικος στη συγκεκριμένη επίδικη υπόθεση δεν ήταν γενικώς αποδεκτό, αλλά συνιστούσε, απλώς και μόνον, μία συνήθεια τοπικά περιορισμένη⁴⁸. Ίσως λοιπόν γι’ αυτόν ακριβώς τον λόγο οι έλληνες κάτοικοι επεδίωκαν, πριν από τη συνομολόγηση των συνθηκών ειρήνης ή των συμβάσεων παραδόσεως πόλεων στους βενετούς επικυρίαρχους,

αυτοκρατορικού νόμου, αλλά απέβλεπε προς το “κοινόν ὄφελος”. Βλ. το σχετικό κείμενο εις I & Π. Ζέπων, *Jus Graecoromanum*, τ. 8, Αθήναι 1931, 503.

46. D. Rizzardi-Griffi, *Volumen Statutorum Legum ac Iurium tam civilium quam Criminalium DD. Venetorum cum correctionibus serenissimorum Principum pro tempore*, Venetiis 1709, Prologus primus, 2-3. Για τον μη κωδικοποιητικό χαρακτήρα της Συλλογής Νόμων που εξέδωσε η Βενετική Δημοκρατία από το 1242 βλ. Θ. Φραγκόπουλος, *Ἡ ἐν τοῖς Ἰονίοις νήσοις Ἀστυκὴ Νομοθεσία κατὰ τὰς ἐνετικούς νόμους καὶ τὰς ἐν ἰσχύι διατάξεις τοῦ Ἰονίου Πολιτικοῦ Κώδικος*, Αθήναι 1886, 12, 18· Γ. Σκαλτσούνης, *Μελέται ἐπὶ τῶν Ἀστικῶν Νόμων τῶν Ἰονίων Νήσων*, Αθήναι 1866, 8.

47. Για τη δικαιοπλαστική δύναμη της νομολογίας των βενετικών δικαστηρίων (*diritto giudiziario*) βλ. ενδεικτικά Fr. Schupfer, *Manuale di storia del diritto Italiano. Le Fonti. Leggi e Scienza*, Città di Castello, ed. S. Lapi, 1892, 98-99· Flogaïtis, *Système Vénitien de successions ab intestat*, ό.π., 32. Πρβλ. και Σκαλτσούνης, *Μελέται*, ό.π., 70-75· Φραγκόπουλος, *Ἡ ἐν τοῖς Ἰονίοις νήσοις Ἀστυκὴ Νομοθεσία*, ό.π., 19-20· Μανίν, *Περὶ τῆς ἀστικῆς, ἐμπορικῆς καὶ ποινικῆς τῶν Ἑνετῶν νομοθεσίας*, ό.π., 22· Λούτζης, *Περὶ τῆς πολιτικῆς καταστάσεως τῆς Ἑπτανήσου*, ό.π., 225-226.

48. Πρβλ. και την εξουσιοδότηση του εκπροσώπου της Βενετίας στη νήσο Κέρκυρα να τροποποιεί τα ισχύοντα στη νήσο έδιμα εάν κρίνει ότι η τροποποίησή τους εξυπηρετεί την ευημερία της πόλεως και της νήσου (Πανταζόπουλος, *Τιμαριωτισμός ἐν Ἑπτανήσῳ ἐπὶ Βενετοκρατίας*, ό.π., 223 σημ. 7 με παραπομπή στο άρθρο XI των *Legge Municipali* (Ροјаго, *Legge Municipali*, τ. Α΄, ό.π., 27).

να ενσωματώσουν στη συνθήκη ειδικό άρθρο που θα προέβλεπε την υποχρεωτική εφαρμογή των συνηθειών τους (*iuxta usum Graecorum*) επί των εννόμων σχέσεων μεταξύ ελλήνων⁴⁹. Συνακόλουθη ήταν η μνεία της εφαρμογής του «δικαίου των Ελλήνων» («*usus graecorum*» ή «*consuetudo tempore graecorum*» ή «*consuetudo terre*») στα ειδικά προνόμια που παρείχε κατά καιρούς η Βενετία στους κατοίκους διαφόρων περιοχών⁵⁰. Αδιευκρίνιστο παραμένει πάντως εάν η ως άνω διάταξη των βενετικών στατούτων, κατά την οποία το γενικώς αποδεκτό έδιμο έχει εφαρμογή μόνον σε περίπτωση σιωπής του νόμου, είχε πιστή εφαρμογή στη δικαστηριακή πρακτική που ακολουθήθηκε, κατά περιόδους, στις διάφορες βενετοκρατούμενες περιοχές του ελλαδικού χώρου. Σύμφωνα με πληροφορία που παρέχει ο τελευταίος Δόγης της Γαληνοτάτης Δημοκρατίας Δανιήλ Μανίν, στην περιοχή των Επτανήσων, η νομική ισχύς των εθίμων ήταν στην πράξη πολύ μεγαλύτερη εφόσον μπορούσαν όχι μόνον να συμπληρώσουν ισχύοντα νόμο, αλλά ακόμα και να τον ερμηνεύσουν, να τον τροποποιήσουν ή και να τον καταργήσουν μέσω κυρίως της οδού της αχρησίας (αρνητικά έδιμα)⁵¹.

49. Για τα αιτήματα αυτά βλ. ειδικότερα Χρύσα Μαλτέζου, «Η αρχαία κληρονομιά στην ιδεολογία του βενετοκρατούμενου έλληνισμού», *Τα Ιστορικά* 15 (1998), 61.

50. Βλ. τις ρυθμίσεις της συνθήκης Βενετών-Καλλέργη του έτους 1299 όπου επίσης παρατηρείται η διατήρηση βυζαντινών δεσμών εμπραγμάτου δικαίου σε επί μέρους άρθρα της συνθήκης (έμφύτευσις, δενδροκτησία, «άντιτοπία») στον Κ. Μέρτζιο, «Η συνθήκη Ένετων Καλλέργη και οί συνοδεύοντες αυτήν κατάλογοι», *Κρητικά Χρονικά*, 3.2.(1949), 269, 272-273· πρβλ. και Μαλτέζου, Byzantine “consuetudines” in Venetian Crete, *ό.π.*, 270 όπου και λοιπές βιβλιογραφικές αναφορές. Βλ. επίσης και την παραχώρηση των νήσων Τήνου και Μυκόνου έτους 1392 από τους βενετούς στη δικαιοδοτική εξουσία «ρέκτορα» με την υποχρέωση να διοικεί και να αποδίδει το δίκαιο σύμφωνα με τις τοπικές συνήθειες των νήσων και μόνον σε περίπτωση ανάγκης σύμφωνα με τις τοπικές συνήθειες της Χαλκίδας, όπως αυτές είχαν κωδικοποιηθεί στο κείμενο των *Ασσιζών της Ρωμανίας* (Jacoby, *La féodalité*, *ό.π.*, 240 σημ. 1). Επιπρόσθετα το ίδιο φαινόμενο παρατηρείται σε «καπιτουλάριον προσώπων δικαστών» (*capitularium prosoporum*) της βενετικής Κρήτης (2ο ήμισυ του 13ου αι.) που καθόριζε, μεταξύ άλλων, την απονομή της δικαιοσύνης σε διαφορές μεταξύ ελλήνων [E. Gerland (ed.), *Das Archiv des Herzogs von Candia*, Strasburg 1899, 98, «2. ... Et si consuetudo non reperiretur, procedam et iudicabo secundum meam bonam conscientiam. Excepto de ratione repromissarum, de quibus proceder et iudicare debeo iuxta usum Grecorum ...»· Θεοτόκης, *Τά καπιτουλάρια της βενετοκρατούμενης Κρήτης 1298-1500*, *ό.π.*, 146 (όπου το κείμενο σε ελληνική μετάφραση)] καθώς και σε δικαστικές αποφάσεις του τέλους του 14ου αι. με τις οποίες κρίνονται ποικίλα ζητήματα εμπραγμάτου δικαίου (Μαλτέζου, Byzantine “consuetudines”, *ό.π.*, 273 επ.).

51. Μανίν, *Περί της άστικης, έμπορικης και ποινικής των Ένετων νομοθεσίας*, *ό.π.*, 21 σημ. 1, 23. Για το ζήτημα της ισοδυναμίας νόμων και εθίμων στο βενετικό δικαιοσύστημα βλ. επίσης Φραγκόπουλος, *Η έν τοις Ιονίοις νήσοις Αστυκή Νομοθεσία*, *ό.π.*, 23-24· Flogaïtis, *Système Venitien de successions*, *ό.π.*, 29-31. Αντίθετη άποψη, όσον αφορά κυρίως στην

Η ταυτόχρονη συνύπαρξη και λειτουργία διαφορετικών νομικών συστημάτων ή μηχανισμών απονομής ιδιωτικού και ποινικού δικαίου απέτελεσε βασικό παράγοντα εξισορρόπησης των αντίρροπων νομικών τάσεων που μοιραίως ανέκυπταν υπό καθεστώς ξενικής κυριαρχίας. Από την ποικιλομορφία αυτή των νομικών κανόνων, αλλά και την ευρεία δυνατότητα των διαδίκων να επιλέξουν ή να κάνουν παράλληλη χρήση πλειόνων συστημάτων ή μηχανισμών του δικαίου⁵², αλλά, ενίοτε, να μετέλθουν ακόμη και “παρελκυστικές” νομικές πρακτικές για να διαφύγουν από τις μη κοινωνικά αποδεκτές ή ασύμφορες ρυθμίσεις του δικαίου του εκάστοτε επικυρίαρχου⁵³ ακόμη δε και για να υπερκεράσουν

εφαρμογή του φεουδαλικού συστήματος στην Κέρκυρα, υπεστήριξε ο Ν. Πανταζόπουλος (Τιμαριωτισμός εν’Επτανήσῳ, *ό.π.*, κυρίως 224 επ.). Σε κάθε περίπτωση το ζήτημα έχει ανάγκη από περαιτέρω διεξοδική διερεύνηση με βάση το περιεχόμενο των σωζόμενων δικαστικών αποφάσεων ανά βενετοκρατούμενη περιοχή.

52. Για την επιλογή των διαδίκων μεταξύ προσφυγής σε κοινοτικό ή οθωμανικό δικαστήριο, την παράλληλη, *de facto*, δικαστική δικαιοδοσία κοινοτικών και εκκλησιαστικών δικαστηρίων που εφαρμόσθηκε σε ορισμένες περιοχές και τις σκοπιμότητες που ενδεχομένως εξυπηρετούσαν οι διεργασίες αυτές βλ. ενδεικτικά Μ. Τουρτόγλου, «Παρατηρήσεις αναφερόμενες στο “μεταβυζαντινό δίκαιο” και στην εξελικτική του πορεία», *Μελετήματα Ιστορίας του Έλληνικού Δικαίου*, τ. 4, Αθήνα 2004, 76· Παληού, Βοεβόδες της Κοζάνης, *ό.π.*, 285· Της Ιδίας, Παράλληλη δικαιοδοσία, *ό.π.*, κυρίως 249 επ. Για το ζήτημα της επιλογής των διαδίκων μεταξύ της προσφυγής σε οθωμανικό ή εκκλησιαστικό δικαστήριο βλ. Γκίνης, Οί λόγοι διαζυγίου, *ό.π.*, 244· Παπαγιάννη, *Νομολογία, ΙΙΙ. Κληρονομικό δίκαιο*, *ό.π.*, 141-146, 274, 289 σημ. 79· Της Ιδίας, *Νομολογία, ΙΙ. Οικογενειακό δίκαιο*, 120-122· Παληού, Βοεβόδες της Κοζάνης, *ό.π.*, 279-296. Για τη λειτουργία ανάλογων πρακτικών κατά τη βυζαντινή περίοδο πρβλ. Lisa Bénou, *Pour une nouvelle Histoire du Droit Byzantin. Théorie et pratique juridiques au XIVe siècle*, Paris 2011, 281 επ.

53. Για τη σύναψη εικονικών συμβάσεων και τις σκοπιμότητες που εξυπηρετούσαν οι συμφωνίες αυτές βλ. Ί. Σταυρίδης, *Συλλογή Πατριαρχικών καί Συνοδικών Έγκυκλίων, πατριαρχικών αποδείξεων καί Έγκυκλίων της Μ. Πρωτοσυγκελλίας*, εν Κωνσταντινουπόλει 1900, 107, 182, 183· Παπαγιάννη, *Νομολογία, Ι. Ένοχικό δίκαιο-Εμπράγματο δίκαιο*, *ό.π.*, 78 και κυρίως Παληού, Εικονικές δικαιοπραξίες, *ό.π.*, 451-483 με αξιοποίηση πληροφοριών από πρακτικά καταχωρισμένα στους Κώδικες Επισκοπής Σερβίων και Κοζάνης των ετών 1849-1868 και 1875-1889 και στους Κώδικες του Μικτού Εκκλησιαστικού Δικαστηρίου Κοζάνης των ετών 1890-1899 και 1900-1913. Για τις πράξεις υιοθεσίας τρίτων προσώπων από ακλήρους ή παραχώρησης εν ζωή της περιουσίας τους σε αγαθοεργά ιδρύματα (με παρακράτηση της επικαρπίας από τον δωρητή) προκειμένου να μην περιέλθουν οι περιουσίες αυτές μετά τον θάνατο του κληρονομούμενου ή του δωρητή στο τουρκικό δημόσιο, σύμφωνα με τις επιταγές του ιερονομικού κληρονομικού δικαίου βλ. Γκίνης, *Ανέκδοτον έγχειρίδιον περί της εξ άδιαθέτου κληρονομικής διαδοχής*, *ό.π.*, 275 σημ. 4, 278. Για τη συναφή πρακτική της καταρτίσεως «βαπτιστικών» συμβολαίων στη Μύκονο του 17ου-18ου αι. με σκοπό την προστασία της δωρούμενης στον αναδεκτό ακινήτου περιουσίας του αναδόχου από τις διεκδικήσεις του τουρκικού δημοσίου βλ. Λυδία Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη, «Μεταβιβάσεις ακινήτου περιουσίας αναδόχων διά «βαπτιστικών» συμβολαίων στή Μύκονο (17ος-18ος αι.)», *Μνημοσύνη* 15 (2001-2002), 237-238.

επιταγές του ίδιου του εθιμικού τους δικαίου⁵⁴, ανακύπτει μιά σειρά ζητημάτων που αναφέρονται: Στην έκταση και τους τρόπους διάχυσης του βυζαντινού νομικού συστήματος στους πληθυσμούς που παρέμειναν εγκατεστημένοι στον τουρκοκρατούμενο και λατινοκρατούμενο ελλαδικό χώρο. Στον βαθμό της επιβίωσης γενικών ή τοπικών εθιμικών αρχών ή συνηθειών στο εσωτερικό των κυρίαρχων εννόμων τάξεων και στη διερεύνηση του κατά περίπτωση επικρατέστερου δικαιοϊκού υποστρώματος όταν εφαρμόζονται αναλόγου περιεχομένου διατάξεις φραγκικού, βενετικού ή βυζαντινού δικαίου. Στο ζήτημα των ομοιοτήτων ή διαφοροποιήσεων που παρουσιάζει το νομικό καθεστώς των διαφόρων λατινοκρατούμενων περιοχών. Στη διοικητική και δικαστική οργάνωση των κοινοτήτων και την εξέλιξη της δικαιοδοτικής τους λειτουργίας. Στη σχέση μεταξύ εθιμικού δικαίου, βυζαντινής νομοθεσίας και φεουδαλικών, βενετικών ή οθωμανικών νομικών δεσμών, όπου και για όσο χρονικό διάστημα οι δεσμοί αυτοί διατηρήθηκαν σε ισχύ. Στην πολιτική που ακολούθησε ο εκάστοτε επικυρίαρχος, αφενός μεν έναντι των υπηκόων του, αφετέρου δε έναντι των κατακτημένων πληθυσμών και στις συναφείς προσπάθειες διευθέτησης των μεταξύ τους υφισταμένων διαφορών. Στο ζήτημα της φύσης και της έκτασης των δικαιοδοτικών αρμοδιοτήτων των εκκλησιαστικών αρχών καθώς και της “νομοθετικής” δραστηριότητας που ανέπτυξε η Εκκλησία κατά την τουρκοκρατία κυρίως σε σχέση με ορισμένους ιδιόρρυθμους δεσμούς του εθιμικού οικογενειακού και κληρονομικού δικαίου (λ.χ. «τράχωμα», «τριμοιρία»). Στο ζήτημα της αντίθεσης του εφαρμοζόμενου από την Εκκλησία δικαίου με το Οθωμανικό δίκαιο σε θέματα της δικαιοδοσίας της (οικογενειακό και κληρονομικό δίκαιο) καθώς και στο ζήτημα της προσπάθειας περιορισμού της δικαστικής δικαιοδοσίας της Εκκλησίας στις περιοχές κυρίως όπου υφίστανται εθιμικές κωδικοποιήσεις. Στο ζήτημα της επιρροής του βυζαντινορωμαϊκού δικαίου στη σύνταξη των βασικών νομικών εγχειριδίων των παραδουναβίων ηγεμονιών αλλά και γενικότερα στο θέμα της σύνδεσης των νομικών εξελίξεων του ελληνικού κόσμου με τον νομικό βίο της βαλκανικής χερσονήσου κατά την τουρκοκρατία. Στην ανίχνευση κοινών νομικών πρακτικών στην οθωμανοκρατούμενη βαλκανική

54. Για το ζήτημα των εικονικών αφιερώσεων περιουσιών που υπέκρυπταν εκποιήσεις με απώτερο σκοπό την καταστρατήγηση των κανόνων του δικαίου της προτιμήσεως βλ. Λυδία Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη, «Μορφές δωρεών και νομικοί περιορισμοί στις Κυκλάδες (17ος-18ος αι.)», *EKEIEΔ* 36 (2002), 169 σημ. 117. Για το ζήτημα των δωρεών επικαρπίας ως μία νέα μορφή εκμεταλλεύσεως της αγροτικής γής που αποδέσμευε τον μεν καλλιεργητή από την υποχρέωση καταβολής του τιμήματος του κτήματος («εμπατίκι»), τον δε δωρητή, ως κύριο της γής, από την υποχρέωση μη ανατροπής της καλλιεργητικής συμβάσεως «εντριτίας» ή «κοντουβερνίας» βλ. στην Ίδια, *ό.π.*, 151-152.

χερσόνησο που αποτελούν ενδεχομένως ενδείξεις της διαμόρφωσης ενός ευρύτερου “νομικού πολιτισμού” στην περιοχή, διακριτού έναντι εκείνου που ανέπτυξε ο δυτικός μεσαιωνικός κόσμος κατά την αντίστοιχη περίοδο. Επίσης ιδιαίτερο ενδιαφέρον, κυρίως για τη μελέτη της ελληνικής νομικής επιστήμης και των συναφών δογματικών κατευθύνσεων της κατά την νεότερη πλέον περίοδο, παρουσιάζει η διερεύνηση των δυτικοευρωπαϊκών ή οθωμανικών νομικών προτύπων που επέδρασαν στα συνταγματικά κείμενα και στους αστικούς, ποινικούς και δικονομικούς κώδικες που δεσπίσθηκαν, κατά την εκπνοή πλέον του μεταβυζαντινού κόσμου⁵⁵, από τα δικαιοπολιτικά καθεστώτα της *Επτανήσου Πολιτείας* (1800-1807) και του *Ηνωμένου Κράτους των Ιονίων Νήσων* [1815-με καταληκτικό όριο της μεταβυζαντινής περιόδου το 1841 (εισαγωγή Ιονίου Αστικού Κώδικα) ή την ένωση των νήσων με την Ελλάδα το 1864]⁵⁶, της *Ηγεμονίας της Σάμου* [1832-με καταληκτικό όριο μεταβυζαντινής περιόδου το 1897 (εισαγωγή Σαμιακού Αστικού Κώδικα) ή την ένωση της νήσου με την Ελλάδα το 1913]⁵⁷ καθώς και των καθεστώτων που

55. Για την άποψη ότι η μεταβυζαντινή περίοδος λήγει ουσιαστικά με την εισαγωγή ιδίου αστικού κώδικα σε έκαστο από τα τμήματα αυτά (Επτανήσος: Ιόνιος Αστικός Κώδικας 1841, Σάμος: Σαμιακός Αστικός Κώδικας 1897, Κρήτη: Αστικός Κώδικας 1904) βλ. Γκίνης, *Περίγραμμα*, ό.π., *Πρόλογος*, 9 και ομοίως Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη, Αρναούτογλου, Χατζάκης, *Περίγραμμα*, ό.π., *Εισαγωγή*, 157 σημ. 76.

56. Βλ. ενδεικτικά Ν. Dillori, *Εύρετήριον της πολιτικής νομολογίας του Ἀνωτάτου Συμβουλίου της Δικαιοσύνης της Ἰονίου Πολιτείας*, (1818-1847), 1-359· Ν. Μαρκέτης, *Περί της κατά τόν Ἰόνιον Κώδικα κληρονομικῆς ἐξ ἀδιαθέτου διαδοχῆς*, Ἀθῆναι 1897· Ἡ. Κυριακόπουλος (ἐκδ.), *Τά Συντάγματα της Ἑλλάδος*, Ἀθήνα 1960, 665 επ., 671 επ., 675 επ., 709 επ· Δ. Βενιέρης, *Κατάστασις της Ἐπτανήσου Πολιτείας*, Κέρκυρα-Τριέστιο 1804· Φραγκόπουλος, *Ἡ ἐν τοῖς Ἰονίοις νήσοις Ἀστική Νομοθεσία*, ό.π., *passim*· Σκαλτσούνης, *Μελέται*, ό.π., *passim*· Ελένη Καλλιγά, «Το Σύνταγμα του Maitland για τα Επτάνησα (1817). Ιόνιες καταβολές και βρετανικοί στόχοι», *Ἰστωρ* 3 (1991), 3-120· Σπ. Τρωιάνος, «Ο Ιόνιος Πολιτικός Κώδικας στην ελληνική νομική φιλολογία κατά τις πρώτες δεκαετίες μετά την Ένωση», στο τόμο *Το Ἰόνιο Κράτος 1815-1864* [Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου Ἱστορίας, Κέρκυρα 21-24 Μαΐου 1988], Ἀθήνα 1997, 505-514· Ι. Κονιδάρης, «Ἡ θέση των δρασκευτικῶν κοινοτήτων στα Συντάγματα της Ἐπτανήσου Πολιτείας (1800-1807), Επτανήσος Πολιτεία (1800-1807)», [Πρακτικά Συνεδρίου, Ἀργοστόλι 28-31 Οκτωβρίου 2000, Εταιρεία Κεφαλληνιακῶν Ἱστορικῶν Ερευνῶν], Ἀργοστόλι 2003, 47-56· Α. Νικηφόρου (επιμ.), *Συνταγματικά κείμενα των Ιονίων Νήσων*, Ἀθήνα 2008 όπου και περαιτέρω βιβλιογραφικές αναφορές.

57. Βλ. ενδεικτικά Ν. Σταματιάδης, *Σαμιακά*, Σάμος 1899· Ἐπ. Σταματιάδης, *Σαμιακά, ἥτοι ἱστορία της νήσου Σάμου ἀπό τῶν παναρχαίων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς*, τ. 1-4, Σάμος 1881-1891· Του Ἰδίου, *Σαμιακά, ἥτοι ἀνέλιξις της νεωτέρας ἱστορίας της Σάμου δι' ἐπισήμων ἐγγράφων*, τ. Α'-Β', Σάμος 1899· Κυριακόπουλος, *Συντάγματα*, ό.π., 858-867, 868-869· Γ. Σβορώνος, *Σαμιακή Νομοθεσία περιέχουσα προνόμια της ἡγεμονίας Σάμου καί ἅπαντας τοὺς ἐν ἰσχύι νόμους αὐτῆς*, Σάμος 1903· Α. Σεβαστάκης, *Τό Δημόσιον Δίκαιον ἐν Σάμῳ κατά τήν τουρκοκρατίαν, τήν Ἐπανάστασιν καί τό ἡγεμονικόν καθεστῶς*, Θεσσαλονίκη 1959· Του Ἰδίου, *Δίκαιον καί δικαστική ἐξουσία*, ό.π., Ἀθήνα 1986· Ι. Βακιρτζής, *Ἱστορία της ἡγεμονίας*

διαμορφώθηκαν στην Κρήτη, αρχικά κατά την περίοδο της *Ημιαυτονομίας* της νήσου (1867-1898) και στη συνέχεια κατά την περίοδο της *Κρητικής Αυτονόμου Πολιτείας* [1898-με καταληκτικό χρονικό όριο μεταβυζαντινής περιόδου το 1903 (εισαγωγή Αστικού Κώδικα Κρήτης) ή την ένωση της νήσου με την Ελλάδα το 1913]⁵⁸. Τέλος, θα πρέπει ίσως να επισημανθεί, ότι η παράλληλη εξέταση του συστήματος απονομής της δικαιοσύνης στο πολιτειακό μόρφωμα της «*Συμπολιτείας του Ακρωτηρίου*» (Πάργα, Πρέβεζα, Βόνιτσα, Βουθρωτό), περιοχή από την οποία σώζεται μεγάλο σώμα ανέκδοτων, ως επί το πλείστον, δικαστικών αποφάσεων και νοταριακών πράξεων του 18ου - αρχών του 19ου αι.⁵⁹, μπορεί να αποβεί άκρως διαφωτιστική για την αποκάλυψη του εφαρμοσθέντος δικαίου στη γειτονική περιοχή των Επτανήσων κατά τη μακραίωνη περίοδο της βενετικής κυριαρχίας της.

Για τον ιστορικό του δικαίου οι απαντήσεις στα ερωτήματα αυτά προσεγγίζονται, και συχνά αναπροσδιορίζονται, με βάση τις πληροφορίες που παρέχουν οι νομοκανονικές συλλογές, οι πολυπληθείς εκδόσεις πατριαρχικών εγγράφων και εκκλησιαστικής νομολογίας των χρόνων

Σάμου 1834-1912, Αθήνα 2005· Μ. Βαρβούνης, *Το Οικουμενικό Πατριαρχείο και η ηγεμονία της Σάμου*, Αθήνα 2005.

58. Βλ. ενδεικτικά Κυριακόπουλος, *Συντάγματα*, ό.π., 809-825· Σ. Παπαμανουσάκης, «Διάγραμμα Ιστορίας του Κρητικού Δικαίου», *Τάλως* 1 (1989), 235 επ. όπου και λοιπές βιβλιογραφικές αναφορές· Του Ιδίου (έπιμ.), *Κρητικός Κώδιξ II. Περίοδος Γ' Κρητική Πολιτεία (1898-1912)*, Μέρος Πρώτο, *Τάλως* 5/1-3 (1995), 13-2112. Του Ιδίου, «Κρήτη 1897-1898. Από την Επανάσταση στο Κράτος», *Τάλως* 12 (2004) 297-333· Του Ιδίου, «Το νομοθετικό έργο της "Κρητικής Πολιτείας"», ό.π., 335-361· Του Ιδίου, «Ο Κρητικός Αστικός Κώδικας», ό.π., 442-447, 449-479 όπου και λοιπές βιβλιογραφικές αναφορές.

59. Για το πολιτειακό καθεστώς της περιοχής αυτής, όπως διαμορφώθηκε με τη Συνθήκη της Κωνσταντινουπόλεως της 21.3.1800 και το εκτελεστικό αυτής σουλτανικό φερμάνι της 1.4.1800 βλ. ενδεικτικά Π. Χιώτης, *Σειρά Ιστορικών Απομνημονευμάτων*, τ. Γ', Κέρκυρα 1863, 748-753· Κ. Μαχαιράς, *Πολιτική και Διπλωματική Ιστορία της Λευκάδος (1797-1810)*, τ. 1, Αθήνα 1854, 227 επ.· Σπ. Ασδραχάς, «Όψεις από τό προνομιακό καθεστώς της Πάργας, Πρέβεζας, και Βόνιτσας, στον τόμο *Έλληνική Κοινωνία και οίκονομία, ιη' και ιδ' αϊ.*», Αθήνα 1982, 199-223· Ρόδη Σταμούλη, «Η συνθήκη της Πρέβεζας (25 Δεκ. 1800) και η απήχησή της στα 1828», *Μεσαιωνικά και Νέα Έλληνικά* 5 (1996) (Μνήμη Λ. Βρανούση), 403-454 όπου και περαιτέρω βιβλιογραφικές αναφορές Για τη νομολογία της περιόδου με βάση τις δημοσιευθείσες στην *ΕΚΕΙΕΔ* 35 (2001) αποφάσεις του Εφετείου Πάργας των ετών 1800-1806 [Δήμητρα Καραμπούλα, Λυδία Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη, «Το Βιβλίο των Αποφάσεων του "Συλλόγου της Επικλήσεως των πέντε" Πάργας (1803-1805), Ιστορικό Αρχείο Κέρκυρας, Φάκελος. 9 (1)», 145-169] και τους ανέκδοτους ακόμη κώδικες του *Αρχείου Μητροπόλεως Πρεβέζης* βλ. Λυδία Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη, «Δικονομικές διατάξεις και απονομή αστικής δικαιοσύνης στις περιοχές Πάργας, Πρέβεζας, Βόνιτσας (1800-1806)», *ΕΚΕΙΕΔ* 35 (2001), 171-281· Της Ιδίας, «Αποφάσεις Εφετείου Πάργας (1803-1805). Εισαγωγή-σχολιασμός», *ΕΚΕΙΕΔ* 35 (2001), 121-144.

της τουρκοκρατίας, οι σουλτανικοί ορισμοί νομοθετικού και διοικητικού περιεχομένου, οι κωδικοποιήσεις εθίμων, οι αποφάσεις νομοθετικού περιεχομένου των γενικών συνελεύσεων των κοινοτήτων και οι κοινοτικοί κανονισμοί, η νομολογία επισκοπικών, κοινοτικών και μικτών κριτηρίων, τα έγγραφα των αιρετοκρισιών, τα ιδιωτικά και νοταριακά δικαιοπρακτικά έγγραφα, τα πρακτικά και οι αποφάσεις των συντεχνιών, οι κώδικες μονών και μητροπόλεων, τα φραγκικά, βενετικά ή οθωμανικά διοικητικά έγγραφα που αναφέρονται κυρίως στην οργάνωση και απονομή της δικαιοσύνης. Οι σημαντικές αυτές πηγές της μακρόχρονης και ποικιλόμορφης μεταβυζαντινής περιόδου ερμηνεύονται με βάση το νομικό καθεστώς του εκάστοτε επικυρίαρχου και τις ιστορικές συνθήκες, το νομικό τους όμως υπόβαθρο αναδεικνύεται πληρέστερα σε συσχέτισμό με τις πηγές και τα πορίσματα της προγενέστερης βυζαντινής περιόδου⁶⁰.

Με τα δεδομένα αυτά, το *Κέντρον Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου* της Ακαδημίας Αθηνών (ΚΕΙΕΔ) παραμένοντας πιστό στην προδιαγραφείσα αποστολή του, η οποία είναι κυρίως αυτή της *περισυλλογής, έκδοσης καί σχολιασμού τῶν ἀνέκδοτων νομικῶν πηγῶν τῆς μεταβυζαντινῆς περιόδου*⁶¹, εμπλουτίζει με τον παρόντα τόμο την πολύτομη σειρά των σχετικών εκδόσεών του, η οποία χρονολογείται ήδη από το έτος 1948⁶², με τον ελληνόγλωσσο Βατικανό Κώδικα αρ.

60. Όπως έχει χαρακτηριστικά επισημανθεί, ο συσχετισμός των εγγράφων πηγών της μεταβυζαντινής περιόδου με τις πηγές της βυζαντινής, καταδεικνύει την εξέλιξη του βυζαντινού δικαίου όχι μόνον ως προς την “τυπική”, αλλά και ως προς την ουσιαστική του μορφή (Παππούλιας, *Τό Έλληνικόν Αστικόν Δίκαιον*, ό.π., 31-32).

61. Δ. Παππούλιας, «Περί ιδρύσεως Αρχείου τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου», *Πρακτικά Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, τ. 3 (1928), 739-742· *Συλλογή Νομοθεσίας Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, Ἀθῆναι 1976, 189.

62. Ενδεικτικῶς και μόνον γίνεται αναφορά στις εκδόσεις νομοκανονικῶν κειμένων και νομικῶν έργων ἢ συλλογῶν τῆς μεταβυζαντινῆς περιόδου [Μ. Φωτεινοπούλου, *Νομικόν Πρόχειρον*, ΕΚΕΙΕΔ 24-26 (1982), 3-415/Νομοκάνων Γ. Τραπεζουντίου, ΕΚΕΙΕΔ 27-28 (1985), 379-616/Νομοκάνων Μ. Μαλαξού, κεφ. σξδ’ -σπη’, ΕΚΕΙΕΔ 16-17 (1972), 7-39/Δ. Καταρτζή-Φωτιάδου, *Δικανική Τέχνη*, ΕΑΙΕΔ 3 (1950), 26-54/Δ. Πύρρου, *Νόμος Δικανικός*, ΕΑΙΕΔ 6 (1955), 94-99/ναυτική νομοθεσία Ὑδρας (ΕΚΕΙΕΔ 38 (2004), 275-305] καθώς και στις εκδόσεις νοταριακῶν κωδίκων και εγγράφων προερχομένων ἀπό τις περιοχές Νάξου [Κώδικας Ι. Μηνιάτη, ΕΚΕΙΕΔ 29-30 (1990), 129-1220/πράξεις Π. Μηνιάτη ΕΑΙΕΔ 4 (1951), 9-103, πράξεις Ι. Μηνιάτη, ΕΑΙΕΔ 12 (1968), 78-91 και 15, 32 /πράξεις Φ. Παρότση, ΕΚΕΙΕΔ 12 (1968), 91-93/πράξεις Κ. Κόκκου, ΕΚΕΙΕΔ 15 (1972), 34/πράξεις πρωτονοταρίου Δρυμαλίας, ΕΚΕΙΕΔ 15 (1972), 33-34], Μυκόνου (πράξεις Ι. Παρθένη, ΕΚΕΙΕΔ 9 (1962), 5-6), Πάρου [πράξεις Ν. Σπυρίδου, ΕΑΙΕΔ 8 (1958), 30-31, 153-155, Τζουάνε, ΕΑΙΕΔ 8 (1958), 158, 16-171, 173-175, 177-180, ΕΑΙΕΔ 15 (1972), 32-33, Ι. Κορτιάνου, ΕΑΙΕΔ 8 (1958), 183-186, Τ. Καμπάνη, ΕΑΙΕΔ 8 (1958), 186-187, 188-196, Ι. Σταματελάκη, ΕΑΙΕΔ 8 (1958), 193, 195-197,

2639. Ο δημοσιευόμενος Κώδικας συγκροτείται από εκατόν πενήντα οκτώ (158) ελληνόγλωσσες συμβολαιογραφικές πράξεις εβδομήντα ενός (71) χωρεπισκόπων, κοινοτικών κατzellariών, πρωτονοταρίων και νοταρίων της πολιτικής ή/και εκκλησιαστικής αρχής οι οποίοι έδρασαν στο νησί της Νάξου, ως οι κατ' εξοχήν "νομικοί σύμβουλοι" των συναλλασσομένων, από τα τέλη του 15ου αι. έως τις αρχές του 18ου αι. (έτη 1472-1798). Οι πράξεις αυτές, οι οποίες αποτελούν έγγραφα με αυξημένη αποδεικτική αξία ενώπιον των κοινών συνελεύσεων αλλά και των τοπικών κριτηρίων⁶³, μαρτυρούν τη μακρά νοταριακή και εν

Δ. Χαμάρτου, *ΕΑΙΕΔ* 8 (1958), 197-199], Σκύρου [πράξεις ιερέων Παχωμίου, *ΕΚΕΙΕΔ* 29-30 (1990), 108-109, Νικολάου, *ό.π.*, 109-110, Σαμιώτη, *ό.π.*, 111-112, Δ. Τζικούρη, *ό.π.*, 112-115 και διαφόρων νοταρίων *ΕΚΕΙΕΔ* 31 (1995), 214-248], Σίφνου (πράξεις Μαρτίνου διακόνου, *ΕΑΙΕΔ* 8 (1958), 104-111), Σύρου (πράξεις Σκαρλάτου Μαξίμου, *ΕΑΙΕΔ* 18 (1973), 212-219), Χίου (Ν. Δεμέστιχου, και άλλων, *ΕΑΙΕΔ* 1 (1948), 79-149), Κερκύρας [πράξεις Ι. Χοντρομάτη *ΕΚΕΙΕΔ* 32 (1996), 149-192 /Π. Βαραγκά, *ό.π.*, 215-316/Φ. Κατωϊμέρη *ΕΚΕΙΕΔ* 33 (1997) 21-358 και άλλων νοταρίων, *ό.π.*, 468-472/Αρ. Αλεξάκη *ΕΚΕΙΕΔ* 34 (1998), 21-102], Ζακύνθου [πράξεις Χ. Βασμούλου, *ΕΑΙΕΔ* 5 (1954), 50 επ., Ν. Νομικού, *ΕΑΙΕΔ* 5 (1954), 51 επ., Ι. Δενόρε, *ΕΑΙΕΔ* 5 (1954), 89-96 και *ΕΑΙΕΔ* 6 (1955), 3 επ., Θ. Ζωναρά, *ΕΑΙΕΔ* 6 (1955), 44 επ., Γ. Ψημάρη, *ΕΑΙΕΔ* 6, 59-71 και πολλών άλλων], Κεφαλονιάς [πράξεις Σ. Μοντεσάντου, *ΕΑΙΕΔ* 22 (1975), 78-79, Α. Μαυροϊωάννη, *ΕΑΙΕΔ* 22 (1975), 80 επ., Ν. Ρωμανού, *ΕΑΙΕΔ* 22 (1975), 88, 101-102, Γ. Καραντινού, *ΕΑΙΕΔ* 22 (1975), 125 επ. και άλλων], Κρήτης [πράξεις Ι. Ολόκαλου, *ΕΑΙΕΔ* 12 (1968), 95-97/Μ. Castrofilaca, *ΕΑΙΕΔ* 12 (1968), 97-101, C. Zamoflin, *ΕΑΙΕΔ* 12 (1968), 108-109 και άλλων], Αθήνας [πράξεις Α. Καρόρη, *ΕΑΙΕΔ* 12 (1968), 11-113]. Επίσης ενδεικτική αναφορά γίνεται στις εκδόσεις ιδιωτικών δικαιοπρακτικών εγγράφων των περιοχών Δημητσάνας (Μονή Φιλοσόφου) (*ΕΑΙΕΔ* 3 (1950), 121-150), Δυτικής Μάνης (*ΕΑΙΕΔ* 3 (1950), 70-100, *ΕΑΙΕΔ* 6, 109-121), Σκύρου [*ΕΚΕΙΕΔ* 27-28 (1985), *ΕΚΕΙΕΔ* 29-30 (1990), 299 επ., 94-108, 110-112], Σύρου (*ΕΚΕΙΕΔ* 12 (1968), 94-95, *ΕΚΕΙΕΔ* 18 (1973), 209-212, 215-216], Τήνου (*ΕΚΕΙΕΔ* 12 (1968), 93-94), Ύδρας (*ΕΚΕΙΕΔ* 27-28 (1985), 686-698) *ΕΚΕΙΕΔ* 35 (2001), 35-99, *ΕΚΕΙΕΔ* 36, 197-204, Κέρκυρας και Ύδρας (*ΕΚΕΙΕΔ* 35 (2001), 35-99, *ΕΚΕΙΕΔ* 36 (2002), 197-204, *ΕΚΕΙΕΔ* 42 (2010), 203-216), του νησιωτικού χώρου του Αιγαίου (*ΕΚΕΙΕΔ* 41 (2008), 237-250) κ.λπ. κ.λπ. Τέλος, στις εκδόσεις δικαστικών αποφάσεων της νήσου Μυκόνου [*ΕΑΙΕΔ* 7 (1957), 33-144, *ΕΚΕΙΕΔ* 27-28 (1985), 18-225], του κριτηρίου της ελληνικής «κομπανίας» του Σιμπίου Τρανσυλθανίας [*Παράρτημα* 10 *ΕΚΕΙΕΔ* 42 (2011), 40-610], των δραγομάνων του οθωμανικού στόλου [*Παράρτημα* 2 *ΕΚΕΙΕΔ*, 36 (2002), 19-1080], του συλλόγου της «Επικλήσεως των πέντε» Πάργας (*ΕΚΕΙΕΔ* 35 (2001), 147-169) καθώς και στην έκδοση εγγράφων φραγκικών εκκλησιαστικών αρχών έτους 1463 (*ΕΚΕΙΕΔ* 16-17 (1972), 238-248).

63. Βλ. σχετικά κωδικοποιημένα έδιμα Νάξου έτους 1810, «Όποιον δὲ γράμμα ἤθελε παρρήσιασθῇ ἀπὸ τοῦ νῦν καὶ εἰς τὸ ἐξῆς, μὴ ὄν Καγγελαρικόν ἢ Πρωτονωταρικόν, ὁποίας ὕλης καὶ ἂν ᾖναι ... (πλὴν ὁμολογιῶν καὶ ἐμπορικῶν συνθηκῶν προσωρινῶν) τό τοιοῦτο νὰ ᾖναι παντελῶς ἄκυρον, καὶ ὡς χάρτης ἄγραφος λογιζόμενον» (Ζέπων, *Jus Graecoromanum* *ό.π.*, 533, Κεφ. Β. *Περὶ κριτῶν καὶ κριτηρίων ἰδίως τῆς Ναξίας*, ιγ'). Σχετικά με την αυξημένη αποδεικτική αξία των καγκελλαρικών εγγράφων βλ. και σχετικές αποφάσεις των κοινοτικών κριτηρίων της Νάξου των αρχών του 19ου αι. ορισμένα από τα οποία επικυρώνονται από τους δραγομάνους του οθωμανικού στόλου [Τουρτόγλου-Παπαρρήγα, *Ἡ συμβολὴ τῶν*

γένει αρχειακή παράδοση του νησιού που αποδίδεται στη μακραίωνη κυριαρχία των δουκών του (1207-1580)⁶⁴. Το γεγονός εξάλλου ότι τα δημοσιευόμενα έγγραφα ανάγονται, τόσο στην περίοδο του Δουκάτου του Αιγαίου, η οποία υπήρξε μία από τις μακροβιότερες λατινικές πολιτείες της φραγκοκρατούμενης Ελλάδας, όσο και στην περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας που επακολούθησε, μπορεί να αποτελέσει έναυσμα για μία ευρύτερη και τεκμηριωμένη συγκριτική μελέτη των δύο περιόδων.

Η ομάδα των εγγράφων που περιλαμβάνονται στον Κώδικα, ανήκε αρχικά στην ιδιοκτησία του Περικλή Γ. Ζερλέντη από τον οποίο και εκποιήθηκαν στον καθολικό αρχιεπίσκοπο Αθηνών Louis Petit⁶⁵.

δραγομάνων του στόλου, ό.π., 22-23 (αρ. 15, 66)· Τουρτόγλου, *Ἡ νομολογία τῶν κριτηρίων τῆς Νάξου*, ό.π., 100]. Βλ. ομοίως και έγγραφο του καγκελλαρίου Πάρου Ν. Σπυρίδου του 18ου αι. (Τουρτόγλου, *Περί τῆς ποινικῆς δικαιοσύνης*, ό.π., ΙΙΙ, 122-123)· πρβλ. και Ἰ. Βισβίτης, «Τά ἔγγραφα δικαιπραξιῶν Μυκόνου τοῦ 17ου καί 18ου αἰ.», *ΕΑΙΕΔ* 5 (1954), 127 επ. Κατά την άποψη μάλιστα που διетύπωσε ο Π. Ζέπος, το στοιχείο της καταχωρίσεως των απαλλοτριωτικῶν συμβάσεων ακινήτων σε ειδικούς κώδικες κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο, συνηγορεῖ υπέρ της άπόψεως ότι το ιδιωτικό ή νοταριακό έγγραφο μεταβιβάσεως αποτελούσε συστατικό τύπο της σχετικῆς συμβάσεως, ενώ η εγχείρισή του στον ενδιαφερόμενο είχε απλῶς αποδεικτική σημασία (Π. Ζέπος, «Ἡ παράδοσις δι' ἐγγράφου ἐν τῷ βυζαντινῷ καί τῷ μεταβυζαντινῷ δικαίῳ», στον τόμο *Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου ἐπὶ τῇ 600τηρίδι τῆς Ἐξαβίβλου αὐτοῦ (1345-1945)*, *ΕΕπΣχΝομΟικΕ ΑΠΘ* 6 (1952), 229 επ.· βλ. ομοίως Ἰ. Βισβίτης, «Αἱ μεταξύ τῶν συζύγων περιουσιακαί σχέσεις εἰς τήν Χίον κατά τήν τουρκοκρατίαν», *ΕΑΙΕΔ* 1 (1948), 22 σημ. 2· Του Ἰδίου, *Δικαστικά ἀποφάσεις Μυκόνου*, ό.π., 69· Ζέπος, *Συνταγμάτιον Νομικόν*, ό.π., 39 επ.· Ξ. Ἀντωνιάδης, «Τό ιδιοκτησιακό καθεστῶς καί ἡ ἀγοραπωλησία ἀκινήτων στήν τουρκοκρατούμενη Σκύρο», *ΕΚΕΙΕΔ* 29-30 (1990), 64. Πρβλ. ὅμως και την άποψη που διетύπωσε ο Γ. Πετρόπουλος υπέρ της ισχύος ενός μικτοῦ συστήματος στην περιοχή τουλάχιστον της Σίφνου (Νομικά ἔγγραφα Σίφνου, ό.π., 29 επ.). Τέλος θα πρέπει να σημειωθεῖ ότι ιδιαίτέρως ενδεικτική για το εύρος της δικαιοδοσίας των κοινῶν καγκελλαρίων και αρχιερατικῶν πρωτονοταρίων του κυκλαδικού χώρου είναι η πρακτική της καταχώρισης, ὄχι μόνον παντός είδους συμβολαίων και αποφάσεων κοινοτήτων, αλλά και δικαστικῶν αποφάσεων των κοινοτικῶν κριτηρίων στους καγκελλαρικούς κώδικες. Στον εκδιδόμενον στον παρόντα τόμο *Vaticanus Graecus* αρ. 2639 σώζεται η καταχώριση μίας κοινοτικῆς δικαστικῆς αποφάσεως του έτους 1798 από τον «κοινό», —δηλαδή κοινοτικό, προς διάκριση από τον αρχιερατικό καγκελλάριο της λατινικῆς αρχιεπισκοπῆς και τους καγκελλαρίους των προξενείων,— καγκελλάριο Νάξου Φρατζίσκο Μπαρότζη, την οποία υπογράφει και ἓνας «ἐπίτροπος ἀρχιερατικός» (αρ. 106).

64. Βλ. σχετικά Ἰ. Βισβίτης, «Οἱ κοινοί καγκελλάριοι τῆς Νάξου ἐπὶ Τουρκοκρατίας», *Ἀρχεῖον Ἰδιωτικοῦ Δικαίου* 12 (1941), 12 επ.· Του Ἰδίου, *Ναξιακά νοταριακά ἔγγραφα*, ό.π., 110-112.

65. Βλ. αναλυτικότερα στον παρόντα τόμο Γ. Ροδολάκης, *Εἰσαγωγή*. Α'. Για τον Κώδικα και για την Ἐκδοση, 39-40, 42.

Ο κώδικας *Vaticanus Graecus* με αρ. 2639 εντοπίσθηκε το έτος 1976, κατά τη διάρκεια ερευνητικής αποστολής, ανάμεσα στη συλλογή των 242 μεταβυζαντινών χειρόγραφων ελληνικών κωδίκων (αρ. 2403-2644) της *Biblioteca Apostolica Vaticana* από τον τότε Διευθυντή του ΚΕΙΕΔ Μενέλαο Τουρτόγλου. Στον εκλιπόντα προσφάτως Καθηγητή της Ιστορίας του Ελληνικού και Ρωμαϊκού Δικαίου, τέως Πρύτανη του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης και Ακαδημαϊκό Μενέλαο Τουρτόγλου το Κέντρον Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου οφείλει, όχι μόνον την έμπνευση και πρωτοβουλία της συγκεκριμένης έκδοσης, αλλά και τη συνεχή ενθάρρυνση των ερευνητών του για την κριτική προσέγγιση των πηγών του μεταβυζαντινού δικαίου και τη διερεύνηση των πεδίων εκείνων της νομικής μας ιστορίας που παραμένουν ακόμη “*terra incognita*”.

Αθήνα, Φεβρουάριος 2013

Λυδία Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη
Διευθύντρια Ερευνών – Διευθύνουσα
Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου
της Ακαδημίας Αθηνών